

עץ הזית: סמן אידאולוגי לכל עת בספרות העברית והישראלית

חיה שחם

פתיחה

בשנת 2009 ראתה אור הנובלה המפץ הקטן מאת בני ברבש. נובלה זו מגוללת עלילה מופרכת, שבה עץ זית צומח מתוך... אוזנו של אבי המספר, אשר עד האירוע יוצא הדופן מנהל חיים רגילים של ישראלי מן השורה. האירועים הקומיים הנובעים מן המצב הפנטסטי והשיח המשפחתי הער והאבסורדי סביב המאמצים לפתור את הבעיה, אינם מסתירים עם זאת את המגמה האלגורית-פוליטית, המסתווה בתוך הסיפור ה"תמים" של המספר בן השלוש עשרה. מגמה זו מתגלה הן במשפטים תמימים לכאורה, אך כפולי משמעות בעליל כגון: "הן [האם והסבתא] הצליחו בסופו של דבר לעצור את הדימום, אחרי שעץ הזית כמעט הוטבע בדם, ואז התחיל ביניהן ויכוח איפה הפצע",¹ או: "וסבתא אמרה שאלוהים ישמור, אולי התחבר העץ למחזור הדם שלו";² וגם – במשפטים חושפניים יותר וממוקדי-מסר כגון: "עכשיו כבר הסכימו כל המומחים שהמצב בלתי-הפיך, ולא אפשרי יותר ניתוח להפרדת העץ מהראש. הסימביוזה בין אבא לעץ היתה גדולה עד כדי כך, ששניהם הפכו בעצם למערכת אחת, כמו מין מדינה דו-לאומית, שאי-אפשר אפילו לחלום בה על הנתקות מבלי שאיבריה ייקרעו לגזרים";³ וכגון קביעתו של אבו רוג'ום, הפלאח הפלסטיני המומחה לעצי זית, האומר "שהזית הוא עץ עקשן, שנצמד לכל נקיק וסדק בכוח, וכשהוא באדמה עוד אפשר להתגבר עליו, אבל כשהוא נכנס למישהו לראש, אין פתרון לבעיה".⁴ ועל השאלה המבוהלת מה בכל זאת ניתן לעשות, הוא עונה: "ללמוד לחיות עם העץ, בדיוק כמו שהוא למד לחיות אתך".⁵

הנובלה שזורה על דרך האירוניה בכל אותן קלישאות החזרות ונשמעות בשיח הפוליטי, בעיקר מן האגף הימני של המפה הפוליטית, והיא פורשת – כאילו מבלי משים – את הפחדים, הסטראוטיפים ומנגנוני ההגנה של החברה הישראלית ביחס ל"אחר" הפלסטיני. עם זאת, נקודת הראות הקומית⁶ המיוחדת והנרטיב הנוגע בפנטסטי מרעננים, תוך כדי הנחתה, את התפישה הסמלנית והאלגורית, הנתלית בעץ הזית על משמעויותיו האידאולוגיות והפוליטיות השונות והמתחלפות.

נובלה זו מגלמת במידה רבה מין רגע שיא בעיסוקה ההולך ונמשך של הספרות העברית בעץ הזית. ההקצנה שעליה מבוססת עלילת הנובלה מביאה את הנושא אל מעין "נקודת פיצוץ": לא עוד התייחסות רצינית-הומית או רגשנית-דרמטית אל עץ הזית, כי אם התייחסות אבסורדית דווקא. התייחסות זו מאירה מחדש את הסבך העוטף אותו, ונותנת בכך ביטוי מועצם למרכזיות שהזית תופס בשיח הישראלי זה דורות אחדים.

עץ הזית, הנזכר כבר במקרא כאחד ממאפייניה המטונימיים של הארץ המובטחת,⁷ ואשר נפוץ בהרחבה בספרות העברית בהקשרה של ארץ ישראל,⁸ תופש מקום מיוחד גם בשיח התרבות הישראלי המשקף את מעמדו במרחב הראלי והפוליטי. במהלכם של לא פחות מתשעה עשורים משמש עץ הזית מושא של התבוננות נוקבת, החוזרת ונשנית אצל עשרות יוצרים בתחומי הספרות העברית והישראלית. התבוננות זו מייצרת דימויים שונים שלו, המביאים לידי ביטוי את הפנים המגוונות שגילו בו הכותבים בהתאם לנטייתיהם האידאולוגיות ולעמדותיהם הפוליטיות. וכך "נעקר" עץ הזית שוב ושוב מטריטוריה רעיונית-אידאולוגית אחת ו"נָטַע" באחרת וחוזר חלילה, תוך שהוא נודד כסמל ספרותי בין ייצוגי השונים. כוחו האמבילמטי מאפשר לו לייצג – לפי התקופות השונות בארץ ותהפוכותיהן – הן את הילידים הערבים, הן את "היהודי החדש" המבקש להיאחז באדמת הארץ, הן את זיכרון העבר היהודי הקדום והן את המתחים המתמשכים בין יהודים ישראלים לפלסטינים בישראל וב"שטחים" בעשורים האחרונים. קשה להעלות על הדעת סמל נוסף בספרות העברית והישראלית שהפולמוס סביבו חי ותוסס עשרות שנים ואשר משרת בה-במידה ולצרכים הפוכים בעלי עמדות מנוגדות.

ניתן לקבוע כי בנושא עץ הזית כאמבילמה-מקרינת-משמעויות מתנהל מעין "משפט שלמה" מתמשך בחברה הישראלית, המשתקף גם ביצירות שנכתבו עליו לאורך השנים. כל צד, בהתאם לתפישותיו, טוען לבעלות סמלית על עץ הזית תוך ניסיון לערער על הלגיטימיות של הצד שכנגד לאחוז בו כסמלו שלו. מן השיח הזה לא נעדרות גם יצירות הנותנות מקום לדעה על "בעלות משותפת" סמלית על עץ הזית, המכירה בזכויותיו של ה"אחר", יאה אשר יאה, או יצירות שמייצגות את ה"אחר" שאינו נוכח בעצמו בשיח זה.

את מעמדו הסמלי העקרוני רכש עץ הזית בזכות העובדה שהוא נתפש – יותר מפריטי צמחייה ארץ ישראלים אחרים – לא רק כאוטוכטוני-ילידי, בן לאדמת הארץ, אלא גם כעץ המשכיל לשלוח שורשים ולהיאחז בה בכל תנאי והמסוגל לעמוד בכל פגעי הזמן. תדמית זו, בעלת הפוטנציאל האלגורי והסמלי המובהק, נוצלה ונוכסה כאמור במהלך השנים לצרכים מגוונים ואף סותרים בספרות העברית החדשה ובספרות הישראלית, בין בגלוי ובמוצהר ובין בסמוי ובמובלע. ואכן, בחינה מקרוב של הופעותיו בספרות העברית החדשה מגלה כי רק בחלק קטן יחסית של רשימת היצירות שבהן עץ הזית מופיע הוא נתפש כפריט נוף נייטרלי או נטול הקשר אידאולוגי.⁹ ברוב המקרים הוא מופיע כטעון משמעויות אידאולוגיות סמויות או גלויות, כניצב במוקד של פולמוסים ואף כנושא במפורש משמעויות לאומיות-פוליטיות.

בין שאר העצמים הייצוגיים, גם עצים, בהם הזית, משמשים סמלים לאומיים במדינות שונות. במדינות אחדות באגן הים התיכון הוא נחשב לסמל לאומי, ובישראל הוא מרכיב

בולט בסמל המדינה (ענפי הזית מעטרים את המנורה משני צדיה) ומופר בה רשמית כעץ הלאומי-הייצוגי. בה־בעת, ולא במפתיע, נחשב עץ הזית לסמל גם בתרבות הפלסטינית השכנה,¹⁰ וככזה הוא מנקז אליו משמעויות לאומיות ופוליטיות. עובדה זו משתקפת בדרכים שונות גם בחלק ניכר מהשירים המובאים במאמר זה. שכן, אף שמאמר זה סוקר את הופעת עץ הזית ביצירות מן הספרות העברית והישראלית שנכתבו על ידי מחברים יהודים, מסתבר בדיעבד כי נקודות הראות ביצירות אלה משקפות יותר מעמדה אחת כלפי הממד האמבלמטי והייצוגי של עץ הזית. חלק מן היצירות אף נוטה להציג ממד זה מפרספקטיבה פוליטית מובהקת, המביאה בחשבון באופן ממוקד את "האחר" הלאומי.

בדברים שכותבת פגי רוזנטל¹¹ על כדאיותה של ההתחקות אחר מקורותיו של סמל (מסוג של עץ הזית), היא מציינת כי ההתחקות אחר תוכנם ותולדותיהם של סמלים פופולריים (הנושאים משמעויות וערכים של התרבות שבה נוצרו), עשויה ללמדנו על האופן שבו רעיונותינו היקרים ביותר נוגעים בנו ומניעים אותנו. ואמנם, המאמר שלפנינו ממפה (באמצעות סקירה כרונולוגית וניתוח) תחנות משמעותיות בגלגוליו של עץ הזית כסמל וכסמלן אידאולוגי בספרות העברית והישראלית במהלך תשעה עשורים: מהעשור השלישי של המאה ה־20 ועד שלהי העשור הראשון של המאה ה־21. במהלך העשורים האלה משיל עץ הזית ביצירות הספרות משמעויות מסוימות שנכרכו בו וממירן באחרות, וזאת תוך התייחסות מתמדת למציאות הדינמית המעצבת אותו כסמל ולערכי התרבות המשתנים.

יותר מאשר כתיבה על כל פריט צמחייה אחר הקשור בארץ ישראל, הכתיבה על עץ הזית בספרות העברית והישראלית היא אפוא מעין "נייר לקמוס", החושף את עמדותיהם הפוליטיות-אידאולוגיות-חברתיות-מוסריות של הכותבים. הפרישה האנתולוגית הרחבה המובאת כאן מאפשרת להבחין גם בגוני הביניים של התופעה.

"עקל ואלים": עץ הזית בשירת שנות העשרים והשלושים

בבית הפותח את השיר "הוי, ארצי! מולדתי!" מ־1933, שיר הבנוי על רשימות קטלוגיות של מראות ארץ ישראלים, מונה טשרניחובסקי, כזכור, את מאפייניה המטונימיים של ארץ ישראל וביניהם גם עץ הזית:

הוי, ארצי! מולדתי!
הר־טָרְשִׁים קָרַח.
עֵדֶר עֲלֵפָה: שָׁה וְגָדִי.
זֶה־הָדָר שָׁמַח.
מְגֻזְרִים, גָּל, מַצָּכָה,
כְּפֹת־טִיט עַל בֵּית.
מוֹשָׁכָה לֹא־נוֹשָׁכָה,
זֵית אֶצֶל זֵית¹²

כפי שדן מירון כבר הראה,¹³ רצוף השיר אזכורי מראות ארץ ישראלים המנתצים את מיתוס ארץ ישראל האגדית בנוסח ספרות "חבת-ציון". לדעת מירון, בסופו של דבר נוצר עם זאת בשיר סוג של איזון והרמוניה בין ארץ ישראל הממשית לזו הדמיונית.

אולם דומה שקריאה קשובה בשיר עשויה לחלץ מתוכו גם הבחנה אחרת. מתברר כי המראות המשובצים בשיר יוצרים דיכוטומיה לא רק בין מראות מיתיים-אגדיים ובין מראות ארץ ישראל של מטה, אלא בפירוש גם בין שני סוגי נוף "ממשיים" מנוגדים. מחד גיסא, יש כאן נוף "מתורבת" ומעוצב, עברי-חלוצי למהדרין, ובו מושבה, ריח פרדסים, זהב הדר, כרם-גפן, תל-חרבה נחרשת ומשאבה נוקשת; ומאידך גיסא – נוף מדברי-פראי: הר טרשים קרח, עדר, גדר-קוצבר, שיר צלצל גמל, השמיר והשית, המדבר והחול; בקיצור – נוף אוריינטלי-ערבי. לנוף זה שייך גם הזית האוטוכטוני, יליד אדמת המקום, הנזכר כאן בין שאר המטונימיות האוריינטליסטיות. הרשימה הקטלוגית יוצרת לכאורה שוויון-ערך תיאורי, שלפיו אין מעמד מיוחד לשום פריט מן הפריטים הנזכרים בשיר ברצף אחד. אולם פיצול הרשימה לשתיים, כמוצע לעיל, מבליט את הפער בין הנוף המתואר בעזרת שדה סמנטי "חיובי" וקונסטרוקטיבי: ריח פרדסים, זהב הדר שמח, חריש, משאבה ועוד, ובין זה המתואר בעזרת שדה סמנטי "שלילי": הר הטרשים הקרח, כפות הטיט המסמנות את הבנייה הערבית, הגדר הקוצנית והפראית ("גדר-קוצבר רשע").

ב-1937, כשנה לאחר פרוץ מאורעות 1936, תיאר טשרניחובסקי בשיר "רוצה את לשמע" את שיחם החרד של עצי מנזר קטמון, ובין יתר העצים מוזכר גם הזית. אף כי גם הוא נמנה עם שאר העצים אחוזי החרדה, הוא זוכה כאן להבלטת-מה בשל כינויו "עיקל ואלים". כינוי זה בולט ברצף השיר בשל הצבתו בתוך סוגריים, הסוגריים היחידים בשיר כולו. והנה, בעוד התואר "עיקל" הולם את גזעו ושורשיו של עץ הזית, אם כי עולה ממנו גם הקשר שלילי מסוים, התואר "אלים" אינו מתיישב עם תיאור העץ כפשוטו. תיאור זה, שניתן להיקרא כמעין "עליית המודחק" של השיר שהוזכר קודם לכן, זורה אפוא בדיעבד אור פרשני על מה שאולי הובלע בשיר "הוי, ארצי! מולדתי!" ושרק נרמז באמצעות הביטוי "גדר-קוצבר רשע". במילים אחרות, לפנינו זיהוי אנלוגי בין ייצוגים של נוף ארץ ישראלי ובין תכונות של קבוצה אתנית ספציפית הקשורה בהם בדרך מטונימית.

אישוש ברור לכך נמצא בשיר נוסף של טשרניחובסקי, "אָרץ – שְׁמִים מְכֻסִּים לָהּ",¹⁵ שנכתב באוקטובר 1938, כלומר אף הוא בתקופת מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט. בשיר, המתאר בפתחתו את הנוף והאקלים הארץ ישראליים במונחים מוכרים ("שְׁמֵשׁ יוֹקֵדֶת וְשָׁרֵב חֲמִשִּׁינִים בְּכַנְפֵיהָ, / טָרֵשׁ עַל טָרֵשׁ..."), מציין טשרניחובסקי שוב, בין שאר המטונימיות הארץ ישראליות, את הזית, ומתארו כ"עֶקֶשׁוֹן בֶּן קָרְקַע מְשַׁכֵּלֶת". גם כאן נתפש אפוא הזית כאוטוכטוני, תכונתו המובלטת היא עקשנותו, והקרקע בית גידולו מוצגת כרוצחת. בבית האחרון נחשפת כוונתו הפוליטית-האקטואלית של השיר בהקשרו של הסכסוך על ארץ ישראל. במתיישבים היהודים, המתמודדים עם השממה, רואה הדובר את יורשיה האמתיים והראויים של הארץ, והם זוכים לכינוי "שושלת" – אות לזיקתם הלא-מופרת אל האבות הקדמונים נוחלי הארץ ("כְּלוֹם לֹא תִבְחִינוּ בֵּין פָּרָא מְדָבֵר וְלִשְׁוֹשֶׁלֶת?"). ואילו תושבי הארץ הערבים זוכים לכינוי "פרא מדבר", המרמז לישמעאל שהודח מנחלת אביו.

גם בשיר זה נוצרת אפוא זיקה אנלוגית בין הזית הארץ ישראלי ובין מגדליו-בעליו הערבים המקומיים, לרבות האנלוגיה המובלעת בין תכונותיו לתכונותיהם.

טשרניחובסקי הוא מן המשוררים הראשונים שבכתבתם על ארץ ישראל התייחסו אל עץ הזית לא כפריט נוף נייטרלי, אלא כטעון משמעות אידאולוגית-פוליטית. נקודת ראותו מעניינת: ניתן להגדירה כזו של העומד מן הצד במעין עמדת אורח, שמתבונן בארץ, בנופיה וביושביה התבוננות אוריינטליסטית. בין קריאתו הנרגשת: "הוי, ארצי! מולדתי!" ובין הנוף הנשקף בפועל לעיניו של הדובר פעורה תהום של זרות, הנובעת מכך שחלקים ניכרים בנוף זה אינם מעידים על היות הארץ "ארצו" ו"מולדתו" בגרסתה הציונית. למרות שורשיו במקורות העבריים, מזוהה עץ הזית בשיריו הארץ ישראליים של טשרניחובסקי דווקא עם נופי הפרא הבלתי-מבויתים ומסומן אתנית כעץ "לא יהודי".

אמנם, הופעתו של עץ הזית בשירתו של משורר זה או אחר או היעדרו ממנה עשויים להיתפש כתופעות אקראיות, אך דומה שלפחות לגבי חלק ממשוררי ארץ ישראל אין זה כך. טשרניחובסקי הוא רק אחד מן המשוררים שכתבתם על עץ הזית כרוכה בעניינים אידאולוגיים מובלעים או גלויים. התייחסות הכורכת אידאולוגיה מסוג זה או אחר עם עץ הזית ניתן למצוא גם אצל משוררים נוספים:

כך, למשל, אצל משורר כיהודה קרני, שהקדיש מחזור שירים שלם לירושלים, אין התייחסות ממשית-נופית אל עץ הזית, השכיח בנוף העיר ובסביבותיה. קרני מרבה להזכיר ביצירתו את הצמחייה הארץ ישראלית. בשיריו נזכרים הברוש, הרימון, התאנה, הגפן, החורב, השקד, התמר, תפוח הזהב, האשכולית, הצבר ועוד ועוד; הוא אפילו שֹׁרר, כידוע, הימנון לעגבנייה... אולם כשהוא בוחר לו עץ לסמל באמצעותו את ההתערות וההיאחזות בארץ, אין הוא בוחר בזית, הנראה כבחירה טבעית או מתבקשת, כי אם בשקמה, שהיא המסמלת בעיניו את חידוש היישוב היהודי בארץ והיאחזותו בקרקע: "וּמִשְׁקָמָה, שְׁאִמְיָהָ קָטַם / וְרַק גִּזְעָה מִשְׁרִישׁ, יְנַקְתִּי הַתְּעָרוֹת".¹⁶

הזיתים, בלשון רבים, מופיעים אצל קרני כעצים (לא כפרי המנותק מן העץ) רק בשירו "אל חלוצים",¹⁷ שפורסם בתרפ"א אך לא כונס בקובץ בחייו. השיר נכתב ככל הנראה בהשפעת מאורעות תרפ"א – גל האלימות המאורגן הראשון של ערביי ארץ ישראל נגד היישוב היהודי. שירו של קרני מנכיח את אחד הקווים הבולטים של האתוס הציוני, קו שהופך עם השנים למוסכמה נרחבת, בדבר קידוש אדמת ארץ ישראל בדם וניכוסה בדרך זו.¹⁸ בשני בתיו הראשונים של השיר "אל חלוצים" קיים מסר ברור:

לֹא זָרִים אָנוּ פֹּה, אֲף לֹא חֲלָשִׁים
בֵּין צִלְבִּים וּמִסְגָּדִים;
וְזֶה הָדָם עַל סֵף עִיר קֹדֶשׁ הַקָּדָשִׁים –
לֹא דָם עֲבָדִים,
יוֹצֵאִים אֶל הַסָּדִים.

וְזֶה הַדָּם, הַנִּזְרָק עַל הַכְרָמִים
עִם עֲצָמוֹת מֵתִים
יִחְיֶי אֲשָׁכּוֹל גִּפֶּן לְסוֹף הַיָּמִים,
וּבְפָרְדֵּסִים
יִדְשְׁנוּ זֵיתִים.

הזיתים מחוברים כאן בדיבור אחד אל הפרדסים (המתקבעים כמטונימיה של הנוף ה"יהודי" בארץ ישראל).¹⁹ אולם הם משובצים אל תוך מעין "חזון אחרית הימים", שבו לדם הקרבנות היהודים יהיה תפקיד חיוני בהחייאת הגפנים ובדישון הזיתים. הפיכתם של הקרבנות לחלק ממחזור הצמיחה של הטבע תהיה הנחמה והנקמה על נפילתם. קרני מקצין את התפישה שבבסיס האתוס הציוני ומגדיר את הקרבנות כזבח, ואת מותם – כחלק מן הפולחן של בניין הארץ וההיאחזות בה:

אֲשֶׁר כָּל עֵץ, שֶׁעָתָה אֵד שֶׁתִּלְנוּ,
וַיִּתֵּד זֶה וַיִּלְבֶּנָה שֶׁהִנַּחְנוּ
בְּמִכְתָּר דָּם כִּיּוֹם הַזֶּה הִטַּבְלָנוּ,
הִטַּבְלָנוּ – וּבְרַכְנוּ
זִבְחִים שֶׁזָּכְחָנוּ.²⁰

הזיתים הנזכרים בבית השני של "אל החלוצים" הם זיתים חזוניים, זיתים לעתיד לבוא. בהווה של כתיבת השיר אין הם חלק ממפעל הבנייה הלאומי שבו שותלים עץ ומניחים יתד ולבנה, כלשון השיר.

סביר להניח כי קרני, בעל האוריינטציה הפוליטית הימנית ומעריצו של טשרניחובסקי,²¹ נמנע מלכתוב על עץ הזית כתופעה נופית מרכזי. זאת משום שכמו המשורר הבכיר ממנו, ראה אף הוא בעץ זה מטונימיה של הנוף המקומי, מטונימיה המייצגת בתקופתו יותר מכול את ההווה האתנית הלא-יהודית בארץ ישראל. כמוהו אורי צבי גרינברג אינו מתעכב בשירתו כלל על סממן נופי זה, מִסְמָנוּ המטונימיים המובהקים של המרחב הארץ ישראלי. הוא מזכיר זיתים רק בתוך הצירוף הכבול "הר הזיתים", הנתפש והמתואר בשירתו כמרחב יהודי כמורמית.

"אֲחִי הַנֶּחֱח": מְשׁוֹרְרֵי הַמּוֹדֶרְנָה עַל עֵץ הַזֵּית

בעוד המשוררים העברים בעלי האוריינטציה הלאומית המובהקת מעדיפים לראות בעץ הזית מטונימיה של הארץ, המזוהה עם יושביה הערבים, משוררי המודרנה (שנות השלושים והארבעים למאה העשרים) מפגינים גישה שונה. עץ הזית עובר ביצירתם תהליך משמעותי של "ייהוד" ומשמש מעין פריזמה, שמבעדה מסתננות – בהדגשים שונים – תפישותיהם האידאולוגיות בהקשר הארץ ישראלי.

על העיסוק האינטנסיבי בעץ הזית כנושא מעורר-עניין בקרב החבורה הספרותית הנזכרת מספר יוסף סערוני בזיכרונותיו.²² הוא מזכיר בהקשר זה את החבר (משה) זמירי, חברו של פן ומראשי "חבר'ה טראסק" התל אביביים,²³ שעץ הזית היה הנושא החביב עליו בשיחות החבורה. לדברי סערוני, בעת שדיבר זמירי על נושא זה היו "עיניו מתלקחות וידיו הזעירות המצועצעות מפסלות באויר את דמות דיוקנו של העץ, שלו הוקדשו ערבים שלמים והמסובים לא שבעו לשמוע". עוד מעיד עליו סערוני כי –

עם עץ הזית היו לו יחסים אינטימיים [...] וידע לדובב אותו. 'זה עץ חכם' – טען זמירי – 'לכאורה, לא תואר ולא הדר לו – ומה עמקו צפונותיו! פירותיו משמשים לא רק מאכל נאצל; הוא נותן גם שמן למאור ובשמן היו מושחים מלכים!' ועל דברי פתיחה מתומצתים אלה היה מקים זמירי בניין עצום וססגוני.²⁴

את משיכתם של יוצרים ילידי מזרח-אירופה דווקא לעץ הזית כנושא כתיבה ניתן להסביר משני כיוונים שונים ומהופכים. מצד אחד, מדובר בעץ ירוק-עד על רקע מרחב שחון בדרך כלל, המהווה בשל כך מקור-משיכה לעין המזרח-אירופאית שאינה מורגלת בנופים נטולי ירק. ואילו מן הצד האחר נמשכו היוצרים הללו אחר עץ הזית גם – ואולי דווקא – בשל היותו אופייני למקום, מעין "סמל טבעי", פריט מקומי שכיח, בעל פוטנציאל ייצוגי מובהק של הנוף הארץ ישראלי.²⁵ ניתן לפיכך לשלב כיסוד מפיך משמעויות בכתיבתם על ארץ ישראל.

את ראשון השירים המוקדשים לעץ הזית, שיידונו בהקשרה של חבורת המודרניסטים, כתב אלתרמן בשנות השלושים. השיר התפרסם בספרו כוכבים בחוץ, שראה אור ב-1938.²⁶ השיר "עץ הזית" הוא משירי החטיבה השלישית של הספר. חטיבה יוצאת-דופן זו כוללת שירים העומדים בסימנם של האור והחום – מטונימיות שמאחוריהן מסווה אלתרמן (בניגוד לנהוג בחטיבות האחרות בספר) מראות בלתי-אירופאיים בעליל, וליתר דיוק – מראות ארץ ישראלים מובהקים. רוב החטיבה האמורה עוסק בתיאור הקמתה של עיר חדשה, אולם שירים אחדים – ובתוכם "עץ הזית" – נבדלים בכך שהם מתארים דווקא נוף הררי או מדברי. על רקע נוף זה מתחולל בשירים אלה – ובעיקר ב"עץ הזית" וב"מערומי האש" שעל ידו – מאבק איתנים בין המבקשים להיאחז באדמת הארץ ובין כוחות המתנכלים להם. מאבק זה מעוצב ברוח הפואטיקה האלתרמנית בספר כוכבים בחוץ כמאבק מיתי בין כוחות הטבע.²⁷ בחזיון הקרב המיתי נוטלים חלק השמים והארץ ושליחיהם – הקיץ הלוהט מזה ועץ הזית מזה. העץ הוא חייל נאמן, העומד לבדו במערכה מול מלך אכזר ונוקם ומגן בגופו על כלתו האדמה. בכוח עמידתו זו הוא מצליח להרתיע את השרב ולהפחידו.

המטפוריקה המתארת את עץ הזית בשירו של אלתרמן ואת היאחזותו רבת-החיוניות באדמה מכוונת דווקא אל השדה הסמנטי הנוגע במוות: "אַתְּ לְבוֹת אֲבִיךָ פֹּלֶחַ", "כְּאַשֶׁר תִּשְׁאַלִי אֶת הָרִיחַ לְמוֹת [...] וְיִדְעֶתְּ כִּי נִפְשֶׁךְ בְּכַפִּי", "וְעַם עָרֶב, שׁוֹתֶת מִשְׁקִיעָה אֶרְכָּה, יִגְשֶׁשׁ עַל פְּנִיךָ – אֵיךְ?", "כִּי הָהָר לֹא יָמוּט וְלִבּוֹ לֹא יָדֹם / כֹּל עוֹד נִבֵּט אֶחָד מִדִּשָּׁשׁ אֶת חֲזֵהוּ".²⁸ תופעה זו אופיינית לפואטיקה האלתרמנית, האמונה על ההזרה ועל ההיפוך: את מסר ההתערות של הזית, שפירושו חיים, מבטא אפוא השיר באמצעות ציורי לשון המכוונים

אל פציעה ומוות אלים של אדמת הטרשים בתמונת מאבק לחיים או למוות.²⁹ הבחירה בתבנית בינארית מסוימת זו אינה מקרית, כמובן. מובלעת כאן תפישה אוקסימורונית המשרתת את עמדתו האמביוולנטית של אלתרמן כלפי הנוף, עמדה המודגמת בשיר באמצעות המאבק בין עץ הזית המשריש ובין השרב הארץ ישראלי.

יונתן רטוש, מייסד תנועת "העברים הצעירים" שהעלתה על נס את הילידיות הארץ ישראלית, טען שאלתרמן מתבונן בטבע הארץ בעיניו של מהגר, של "חדש זה מקרוב בא". רטוש ציין זאת בטון ביקורתי מקניט,³⁰ אולם ניתן לראות דווקא בעמדה זו את עיקר כוחה של ההתבוננות האלתרמנית בנוף ובאקלים הארץ ישראליים. אלתרמן אינו מעמיד פני ילד.³¹ בשיר "מערומי האש", הסמוך ל"עץ הזית", טבע את המשפט הבלתי־נשכח: "בָּאֵשׁ נָשֶׁק הָפָה אֲשֶׁר נִקְרַע לְקֶרֶא / לְאַדְמָה הַזֹּאת, / מוֹלֶדֶת". ואילו בשיר השביעי במחזור "שירים על רעות הרוח" משנת 1941³² כתב במידה גדושה של אירוניה שמעורבת, אולי, בקנאה:

וְאַשְׁרֵי־הָ, אֲשֶׁר־הֵ, לְשׁוֹן חֲרוּצִים
הַמְשַׁכֵּלֶת לְדַחֲוֹת אֶת הַנֶּכֶד בְּקֶשׁ.
וְאַשְׁרֵי הַשִּׁירָה הַכּוֹתֶבֶת "אַרְצִי"
כְּלִי לְחוּשׁ כִּי דְרָכָה עַל נַחֲשׁ.³³

שירתו של אלתרמן אינה דוחה את הנֶכֶד בְּקֶשׁ. הזרת הנוף הארץ ישראלי בשירתו קשורה בבירור בתפישתו הפואטית, אך גם משרתת היטב תחושה אותנטית של זרות אל הנוף, שאלתרמן אינו מתכחש לה. את עץ הזית מכנה הדובר בשיר: "אחי הנֶדָּח", ובכך הוא מסמן את עצמו בפירוש כחבר ב"אחוות הנידחים" וכמי שניצב אפוא גם הוא בעמדה אופוזיציונית לקין הארץ ישראלי על כל המשתמע ממנו. רק בספרו המאוחר חגיגת קיץ התפייס אלתרמן עם הקיץ הארץ ישראלי, וגם זאת בדרכו הנפתלת כבשיר "החם נהפך לשרב":

תָּמִיד סְבָרָתִי שֶׁהַחֶרֶף, הַכֶּלֶב הַחֵי, טוֹב מִן הַשִּׁיץ, הָאֲרִי הַמֵּת
וְאַף־עַל פִּי־כֵן, כָּעַת אֲנִי בּוֹחֵר
לְרֹאוֹת אֶת הַשִּׁיץ בְּאוֹר אַחֵר.³⁴

נחזור לשירו של אלתרמן, "עץ הזית":

את שתי השורות המסיימות את השיר: "כִּי הָהָר לֹא יִמוּט וְלִבּוֹ לֹא יָדֹם, / כֹּל עוֹד נִבְטֵ אֶחָד מִרְטֹשׁ אֶת חֲזָהוֹ", המצביעות על כוח עמידתו של העץ ועל ניצחונו המוחלט בקרב, ניתן לפרש – נוסף על הקשרן הנרטיבי־מיתי בשיר – גם כמסר ציוני מובלע, אקטואלי לשעתו, בשבח ההיאחזות בקרקע והפרחת הארץ. לא רק אופיין ה"ססמתי" של השורות הללו מבטא תפישה זו, אלא גם סמיכות העניינים האנלוגית בין השירים השונים בספרו כוכבים בחוץ – "עץ הזית" ו"מערומי האש". אם ברובד הגלוי של "עץ הזית" מדובר בניסיונות ההשתרשות והאחיזה של עץ, ב"מערומי האש" מתוארים במפורש ניסיונותיהם של בני אדם להיאחז במדבר ולחצוב באר באדמתו. סמיכותם של שני השירים בספר וקווי דמיון מוטיביים־לשוניים³⁵ מעידים על הזיקה האנלוגית בין גיבוריהם של השירים בבחינת "כי

האדם עץ השדה". על פי קריאה זו הופך אלתרמן את עץ הזית לייצוג מטפורי של הניסיון החלוצי-ציוני לגאול את הארץ בדרך של היאחזות, השתרשות, מאבק וכוח עמידה.³⁶ בכך הוא גם מנפס את עץ הזית לאוצר הסמלים הציוניים, המגדירים את ההווה היהודית הארץ ישראלית המתחדשת. בשונה מיהודה קרני, שהתעלם מן הזית ובחר בשקמה, אצל אלתרמן הופך דווקא עץ הזית לסמל ההתערות בארץ בשל היצמדותו לאדמה כמתוך נאמנות לשבועתו ומחויבות טוטלית.

בשונה משירו של אלתרמן, מעוצב העץ בשירו של אלכסנדר פן, "עץ הזית" (1944),³⁷ לא כלוחם עקשן באיתני הטבע, אלא כקשיש קמוט וחכם, מלך גא ועני, המתהלך בענווה בין בני עמו. אל עץ הזית בשירו של פן נקשרות אמירות היוצרות תמונות משני סוגים: של סיגוף מצד אחד ושל נתינה ללא גבול מן הצד האחר. לסוג הראשון משתייכים הביטויים: "הַחֲמוֹר וּבֹדֵד בְּעֵצֵינוּ", "כְּתָמִי-צְנִיעוּתָהּ", "פִּשְׁטוּתָהּ הָעֲצִית מִתְפַּאֲרֶת כֹּל כְּלִי רִיקָה" ו"קְרוֹמֶךְ הָעֵקֶשׁ". לסוג השני משתייכים "שִׁמְנֶה הַמְּסִיק מְחַגֵּג דָם-אֲחִים", "וְתִיק בְּמֶאֱרָחִי-בְּצִמְרָת" ו"בְּבִשְׂרָהּ הִדְשֵׁן אֶת עֵמֶנּוּ כִּלְכִּלָּהּ".³⁸ צֶבֶר תְּכוּנוֹת זֶה יוֹצֵר בְּמִשְׁתַּמֵּעַ וּבִדְרֹךְ אֲנִלּוּגִית מֵעֵין דָּגִם-מוֹפֶת שֶׁל חֲלוּץ סִגְפָנִי וּפְשׁוּט הַלִּיכּוֹת ("בֵּין מְרוֹדִים וּמְרוֹדִים וְסִבְלָם הַתְּגַלְגֵּלָה"), המקיים במוֹגֶפּוֹ את המהפכה הציונית בגרסתה הסוציאליסטית. במובלע מכוון פן גם אל כל מה שנרמז באמצעות עץ הזית, המתפקד כאמור כמטונימיה של ההווה הארץ ישראלית בגלולה המתחדש, החלוצי. עם זאת, יש בו כדי להזכיר ימים מקדם, כמו גם את ניתוקו של העם הקדום מארצו ומאדמתו.

מוקד מעניין בשירו של פן הם הבתים הרביעי והחמישי, הנוגעים בעניין ארס-פואטי, מטא-שירי, שניתן להגדירו באמצעות השאלה: כיצד ראוי לכתוב על עץ הזית; או במשתמע ובהרחבה – כיצד ראוי לשורר על ארץ ישראל. פן חושף כאן את ה"אני מאמין" השירי שלו בכך שהוא מסתייג משירה שיש בה, כלשונו, "פִּיּוֹף מְחֻנָּח". את קרומו העיקש של הזית, הוא מצהיר, "לֹא תִבְקִיעַ שׁוֹם לִירִיקָה", וזאת משום שהעץ מגלם בעצם חייו טרגדיה או אפוס. את הסתירה מיניה וביה, שנובעת מכך שפן עצמו כותב שיר על עץ הזית בעודו מצהיר כי את קרומו לא תבקיע שום ליריקה – הוא פותר באמצעות התייחסויות כעין-"פרוזאיות" ואינסטרומנטליות אל העץ. אלה הן אזכור השמן המופק מן הזית ושימושיו השונים (בבית השני) וכן אזכור תועלתו הכלכלית (בבית השישי), אבל גם ההבטחה לשוב ולספר על עץ הזית בפרוטרוט, משמע: לא בשיר לירי קצר ומהודק.

מעניין לציין שפן, הקומוניסט המוצהר המאמין באחוות עמים, נמנע מלהבליט באופן מפורש את הפן האתני או הלאומי-הערבי הנכרך בעץ הזית הארץ ישראלי. אפשר אולי לקשור זאת לעובדה שבשנות השלושים וראשית שנות הארבעים של המאה ה-20 היה פן חבר פעיל במפלגה הציונית-סוציאליסטית "פועלי ציון והחוגים המרקסיסטיים".³⁹ בשלב זה בכתיבתו השתדל פן להוכיח כי הוא יכול להיות קומוניסט וציוני כאחד וכי הוויה אחת אינה סותרת בהכרח את האחרת.⁴⁰ כך או אחרת, עץ הזית המכונה כאן "רבי", זה ששמנו משמש למשיחת מלכים (ומהווה בכך תזכורת לעבר הלאומי המפואר של העם בארצו) ואשר בבשרו הדשן מכלכל את "עֵמֶנּוּ", כלשון השיר – עץ זה מצטייר כאן כעץ עברי. הוא גילום בו־זמני של ההיסטוריה העתיקה והחדשה של העם בארצו, המנופס למאגר

המתהווה של סמלים חדשים-ישנים שיש בהם כדי להגדיר את ההווה היהודית הארץ ישראלית המתחדשת.

רפאל אליעז, המשתייך לדור הספרותי של נתן אלתרמן ואלכסנדר פן, מבליט גם הוא בשירו "עץ הזית"⁴ את היבטיו "היהודיים" של העץ ואת היחס האינטימי של הדובר אליו. בדומה לשירו של פן, אף שירו של רפאל אליעז נכתב כשיר אפוסטרופי, שבו נושא הדובר מונולוג המופנה לעץ הזית אגב האנשנות. בשירו של אליעז מוטעם היבט הזקנה של העץ בפניית הדובר אליו ("בקר טוב ישישי, השחוח?!"). הפנייה מזכירה בדרך של וריאציה את הפנייה בשירו של פן ("ערב טוב, רבי עץ הזית. / ערב טוב לשלוח חכמתך הקמוטה"), אך נזכר גם צד האחוה, כבשירו של אלתרמן, ואולי בהשראתו (אצל אלתרמן: "אחד עץ הזית, / אחי הנדח, / לא נסוג מנגהם בקרב" ואצל אליעז: "פרותך אפורת-הדרכים / עוד מעט ואמרה לשכח / הנדח, הצעיר באחים").

עץ הזית המואנש, שהדובר מדמה אותו ל"יוב שןכן, / שעיניו מביטות הטלה, / והטל מצטיח בך", מתפקד למעשה כמתווך בין הדובר ובין הארץ, מתווך שאמור לפוגג את זרותה. במפגש עם העץ יש כדי "למרק את צנת הנכר" תרתי משמע: להסיר את זכר העבר הגלותי-אירופי ואף לשחרר את הדובר ממראותיו (בית חמישי); אך לא פחות מכך – "למרק" את רגשי הניכור שבין המהגר ובין הארץ. הדובר "מנחש" כי העץ הרואה אותו, צופה שהוא עומד לפגוע בו ולפצוע אותו. אולם הדובר מבקש דווקא לכוון ברית עם העץ, וכאמור להשתחרר באמצעות המגע עמו מהרגשת הזרות כלפי הארץ: "ואבוא זרותנו למשח, / למרק את צנת הנכר".

גם בשירו של אליעז נתפש העץ כמגלם את תמצית החזון הציוני, שפירושו דבקות והתערות בארץ ומיגור שממתה ("ילפת באוניו את הסלע, / כי שדנו טרופה וריקה"). הברית הכרותה עם העץ, כמוה כברית הכרותה עם הארץ. בנקודה זו מתעצם הממד הסמלי של העץ בשיר, וההכרזה "לא איתן זרועותיך לקטע / עלותך לא איתן למרמס", עשויה להישמע כהכרזה התגייסותו של הדובר לא רק למען שרידותו של העץ, גם למען הארץ (שהוא הינו הייצוג המטונימי שלה). זאת בנוסח הרטוריקה הציונית המוכרת המופיעה, כזכור, גם בשירו של אלתרמן, "עץ הזית", שנדון לעיל. ההנמקה "כי אתה פאבי המנוח / רק שרש עתיק ונועז" מעצימה את הזיקה בין הדובר לעץ עד כדי "משפחתיות", וכנגזר מכך גם מעצימה את זיקת-הקרבה שלו לארץ.

שלושת השירים שנדונו למעלה מאת משוררי המודרנה אלתרמן, פן ואליעז, נוקטים טכניקה של האנשה ומתארים את עץ הזית בדמויות שונות: לוחם צעיר עז נפש, מאהב, קשיש קמוט וחכם, חלוץ מסוגף, ישיש שחוח ויובב כפוף. תדמיות אנושיות אלו מסייעות בשלושת המקרים ביצירת אפקט של אינטימיות בין הדובר ובין העץ, וממילא – קרבה בין הדובר ובין הארץ, שעץ הזית משמש מטונימיה שלה. בשלושת השירים בולטת מאוד הסמליות מכוונת-האידיאולוגיה, הניזונה מנקודת המבט הציונית של הכותבים והמזינה אותה.

"בְּמוֹנֶד הַגְּבֻעָה מִלִּי הַכָּפֹר שֶׁחָרַב" – עֵצִי זֵית כְּתוּכֹרֶת לַמַּלְחָמָה הַעֲצָמָאוֹת וְתוֹצְאוֹתֶיהָ

החד־משמעות הערכית והאידיאולוגית, המוקנית לעץ הזית בשיריהם של משוררי המודרנה בשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20, נסדקת ואף מתפוררת במעבר לספרות הישראלית הנכתבת לאחר קום המדינה. סמליותו או כוחו הייצוגי־מטונימי של הזית נודדים אז על פי הנסיבות מקוטב אל קוטב וחוזר חלילה. מקרה מעניין במיוחד הוא זה של הופעת עץ הזית ביצירת ס' יזהר.⁴²

יזהר לא הקדיש יצירה מיוחדת לעץ הזית, אולם עצי זית נזכרים ביצירתו פה ושם. את ההיעדר היחסי של עץ הזית מתיאורי הנוף הפזורים ביצירותיו של יזהר ניתן אולי להסביר בכך שמתוארים בעיקר נופי ילדות ונעורים אותנטיים, הנטועים בביוגרפיה האישית של המחבר. אלה קשורים הן לשפלה הדרומית מרובת הפרדסים דאז, שבה אין אחיזה מרובה לעץ הזית, והן לנגב וסביבותיו שגם בהם הזית איננו נפוץ במיוחד. יזהר מרבה לתאר את הצומח האופייני לאזורים הללו, מעשבי השדה עד עצי החורש – צבעיהם, מרקמיהם ופרטיהם – וזאת כחלק מן הנוף הארץ־ישראלי העוטף את ההתיישבות היהודית. את עצי הזית הוא נוטה לכוך, לעומת זאת, בתיאורי יישובים ומתחמים ערביים. נדגים מתוך שניים מספריו המוקדמים. הדוגמה הראשונה לקוחה מספרו בפאתי נגב (1945):

והנה כבר פרברי אותה עיירה דלה ונאלחה, אחרונה בין ארץ־נושבת למדבר, בתי אבן־כורכר, קירות דהים, מעופשים, [...] ועוד כמה נופים של שיקמים מורכנים, ומייד נשארה מאחור, העיירה ורמזי חולות הים שבצידה, וכרמי זיתיה הנראים כעקורים ונטועים שלא במקומם, שלא בנופם.⁴³

מספרו של יזהר אינו מציין מפורשות כי מדובר ביישוב ערבי, כי אם משתמש בדרך תיאור מטונימית עוקפת. בתיאור זה, ציוני הנוף הבנוי והטבעי רומזים על השונה ובמידה רבה אף על הנחות לעומת מתחמי התיישבות יהודיים.

קו דומה, של יצירת זיקה בין עצי זית ליישות ערבית, מסתמן בספרו של יזהר החורשה בגבעה.⁴⁴ הגבעה שעליה שוהים גיבורי הסיפור מכוסה אורנים, המסמנים כאן את מתחם ההתיישבות היהודי.⁴⁵ הגיבורים מבטאים את חששם פן ישרפו את האורנים הללו "ללא רחם", אך אינם מציינים בדבריהם מי השורפים הפוטנציאליים. הזיתים נזכרים כאן כסוג נטיעות שהתושבים היהודים נכשלו בגידולו,⁴⁶ ואילו עצי הזית הקיימים, הנקרים על דרכם של הגיבורים, נקשרים תחילה במעומעם ואחר כך במפורש להוויה זרה ומטילת פחד, מבלי לנקוב בשמה:

וכל־כך ברור היו נראים לפני יהושע לפתע הזיתים המכודרים שנגלו כשבאו לכאן בעיקוף הדרך, משניצתו הפנסים, זיתים כסופים, מהודרים בתפארת־זית רענן, אילנות אילנות כדורים, וכצילו של כל אחד רוכץ פחד, וגם ברווח שביניהם ארב חשד, ובתוך תוכם היה פורח משהו יפה וסודי מאוד.⁴⁷

כך גם בדוגמה הבאה: "זיתים וזיתים. רבבות עליהם התכדו, ומשהו ניצנץ וארב זמם והתפתר, ובו בזמן גם פייס: בואו חסיו בצילי".⁴⁸

בדוגמאות הללו מתואר הזית בדרך אמביוולנטית ובכפל-פנים, כמפתח וכמאיים בה-בעת. לא ניתן להימנע מן האנלוגיה המובלעת בתיאור זה בינו ובין ההווה הזרה והעוינת שעמה מתמודדים גיבורי הסיפור ואשר מיוצגת מטונימית על ידי העצים. ואכן, היריות הראשונות בעת ההתנפלות על היישוב היהודי והצתת הגורן מתרחשות "בין הזיתים"⁴⁹ הגובלים בחורשה אשר בגבעה, ועובדה זו "צובעת" את עצי הזית בגוון אתני ופוליטי מובהק.⁵⁰ רק בשלב מאוחר זה של הסיפור משתרבב אל תוכו דיבור בערבית (הן בפנייתו הזועמת של אחד המתבצרים היהודים על הגבעה אל אחד הפולשים למשק, והן בתחינתו של פצוע ערבי למים), האמור להעיד על זהות התוקפים. בכל מעשה ודיבור של גיבורי הסיפור הנלחמים על ביתם, מבטא יזהר את האתוס הציוני של התיישבות, היאחזות בקרקע, הגנה עצמית ונכונות להקריב קרבן. הוא מגדיל לעשות לקראת סיום הסיפור, כאשר הוא נותן בפי אחת הדמויות ביטוי רטורי לכך באמצעות משפט שהיא מטיחה במפקד הבריטי, הבא לפנות את היישוב: "ואף על-פי-כן: לא נלך מכאן. כאן ביתנו".⁵¹ לקראת סיום הסיפור, כשמתארגנת הלווייתו המאולתרת של הנופל אברשה, יוצאים נושאי המת "מן השער המערבי, אל העולם הפתוח, מול הזיתים" ומגיעים "אצל רמץ הגורן החרבה, ממול חומת החצר, זיתים התכנפו מכאן, שקמים הצטדדו מכאן".⁵² השקמים והזיתים כבר הוזכרו לעיל (בקטע מתוך בפאתי נגב) כמסמניו של מתחם יישוב ערבי. בסיפור החורשה בגבעה הם נוגעים כמעט בשוליו של המתחם היהודי ונוכחים בסצנה המשמעותית, הנוגעת בקרבן ההתנגשות האלימה ובגורל היישוב היהודי העומד בפני פינוי. אזכורם של עצי הזית בהקשר האמור מלמד על מקומם החשוב, המטריד והאמביוולנטי בתודעת המספר, גם אם הם כשלעצמם אינם עומדים במרכז הסיפור.⁵³

יצירות מאוחרות יותר הנוגעות בעץ הזית, כאלה שנכתבו בשנות החמישים, נשענות בדרכים שונות על החוויה הלאומית הישראלית המכוננת – מלחמת העצמאות – שסימנה את הקונפליקט היהודי-ערבי לא עוד כסכסוך מקומי בין שתי קבוצות אתניות, אלא כסכסוך דמים לאומי שבמרכזו מאבק על טריטוריה. עץ הזית מופיע ביצירות שנכתבו בתקופה האמורה בדרגות בולטות שונות, המשרטטות את גבולותיו של השיח, הנוגע בעיקר – אך לא רק – בתוצאות המלחמה לצד המובס.

נפתח ביצירת פרוזה, שהרקע שלה הוא אמנם מלחמת העצמאות, אך המסר העולה ממנה קרוב דווקא למסרים העולים מן השירים שנכתבו בשנות השלושים והארבעים וכן למסרים העולים מיצירה כמו החורשה בגבעה מאת יזהר, שפורסמה בשלהי שנות הארבעים. מדובר בסיפורו של שלמה קאלו, "כרם הזיתים",⁵⁴ על קרב שמתחולל בדרום הארץ נגד הצבא המצרי. שישה גברים נשלחים אל גבעה מכוסה כרם עצי זית לתצפית על קווי האויב. השישה – בהם המספר, יחזקאל חזן – הם חתך ייצוגי של האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל. בראשם יליד הארץ, ויתרם ילידי גלויות שונות, בעלי עיסוקים מגוונים, שהתגלגלו לארץ בטובתם ושלא בטובתם. אל תוך האפיזודה הצבאית נשזרות

פה ושם התבוננויות בעצי הזית ואמירות הקושרות אותם עם מהלך העניינים. כך, מפתח האוהל שבו לן המספר בלילה הראשון על הגבעה, "נשקף עץ-זית קטן, ירוק-זלזלים", ומבטו של המספר מבקש "לחדור בעד קליפת-העץ הרך, אל תוך גזעו";⁵⁵ אך בבוקר הוא נתקף חשש שמא "אורב מישהו בינות לענפי הזית הסבוכים".⁵⁶ שתי נקודות המבט הללו הן הטרמה המרמזת מה עתיד להתחולל תוך זמן קצר על רקע עצי הזית. מבט כפול נוסף מסתמן מהשוואת ההתבוננות של ראש הקבוצה ושל המספר בעצי הזית. שמואל, יליד הארץ העומד בראש הקבוצה הקטנה, מספר על הקיבוץ הסמוך לגבעה, שננטש, ומסיים במשפט: "הם אינם יודעים כלל איזו אדמה נפלאה נטשו...". למספר יחזקאל חזן נדמה "כי [שמואל] ליטף במבטו את עצי-הזית הרכים".⁵⁷ לעומת זאת, בסצנה אחרת מתבונן חזן "אל חלקת החול הדקיק, שנהפך לאבק שם, בסמוך לעצי-הזית הרכים" ורואה הלאה מזה רק את "אבני-השימון הזעירות, המתפוררות".⁵⁸ שתי נקודות התבוננות אלה, הנוגעות בחורשת הזיתים ובאדמה שהיא נטועה עליה, מייצגות בסיפור שתי עמדות כלפי הארץ: עמדתו של היליד, הקשור בכל נימי נפשו אל הנוף, ועמדת הזרות של העולה-זה-מקרב-בא שטרם התערה במקום.

ככל שהסיפור מתקדם אל סופו מתחדדת והולכת משמעותם של עצי הזית גם כמוקד של חיכוך לאומי, ולא רק כרקע "נייטרלי" של שדה הקרב.⁵⁹ וכך, בתשובה לשאלת המספר מדוע מתעקש שמואל להישאר על הגבעה הסמוכה לקיבוץ שננטש, מספר שמואל על עיסוקו בשתילת עצי הזית שעל הגבעה כאשר חי בקיבוץ השכן כשמונה חודשים, והוא מוסיף: "ודאי אינך יודע מה רב הקושי לגדל נטע רך באדמת-חול זו. [...] מלבד דאגות היום, נאלצנו לפקוח עין על הנטיעות גם בלילה. לא פעם היו הערבים עושים בהם שמוֹת".⁶⁰ עצי הזית הרכים מייצגים אפוא בסיפור גם את העימות הלאומי הטריטוריאלי בין יהודים לערבים, ונוכחותם ברקע שדה הקרב נושאת אפוא משמעות סמלית. שמואל, שהשתתף בנטיעתם, מזוהה עמם כליל: הוא מוצא את מותו מכדור אויב וצונח לרגלי עץ הזית, כשברקע צרובה בזיכרון הקוראים תמונת גזע עץ הזית שנעקר קודם לכן מפגיעת פגז ונחבט באוויר.

בסיפור זה, המתחולל על רקע מלחמת העצמאות, שזורות תפישות ציוניות ערכיות ברוח שנות השלושים והארבעים שאותרו בשיריהם של אלתרמן, פן ואליעז, ובראשן – היאחזות בקרקע, הגנה ומאבק, ואף רכישת זכות הבעלות על הקרקע באמצעות הקרבן. יצירות אחרות שראו אור באותה שנה עצמה (1954) ובשנים שאחריה מבטאות הלכי רוח שבין תפישה "ציונית" של עץ הזית ובין תפישתו כמסמן אתני לא-יהודי – מובלע או בולט.

בשירו "אַחֲזָה"⁶¹ מתאר שלמה טנאי, בן דור הפלמ"ח, מנוחת לוחמים והפוגה שלאחר קרב בן יומיים. המקום – "בין הזיתים" או "בין נופי הזית", כלשון השיר. האווירה המובלטת בשיר, כנרמז בכותרתו, היא של אחווה בין הלוחמים עם תום הקרב. עצי הזית אינם נושא הניצב בקדמת השיר. הם משמשים רקע דומם להתרחשויות, כגון קישוש הזרדים, הדלקת המדורות, צחוק הנערות והשירה המדהדת. עם זאת, העובדה שההווי החברתי שלאחר-קרב מתואר כמתנהל בין עצי הזית, שענפיהם מסמלים כידוע שלום, פועלת לטשטוש ולהקהיית המידע על הדברת האויב, הנזכרת בדרך אגבית מובלעת: "[וְ]הַיָּדִים אֲשֶׁר אוֹיֵב

הַדְּבִירוֹ בֵּין הַהָרִים" (בית שלישי). השיר נע בין שיקוף המציאות הערכית המעורבת והכאוטית שיצרה המלחמה, ובין עמדה אידאולוגית-ציונית המבטאת את הקונצנזוס של התקופה על ידי האדרת מוסריותו של הנוער הלוחם. ברוח זאת, הלוחמים מדבירי האויב מסורטטים כבני נעורים תמימים, שאפילו בבואם לקפח את חייה של "עֵז אֶחָת פְּשׁוּטָה מְעַדְרִים" – רפות ידיהם. ובעוד ברקע השיר, שאירועיו מתרחשים בין עצי הזית, נשמעים עדיין הדי הקרב שנגמר, כותרתו ומוקדו מכוונים להאדרתו של רגש אנושי פשוט ואוניברסלי – אחוותם של מי שחולקים חוויה עזה על גבול החיים והמוות.

המטונימיות הנופיות, הלוקליות של הצמחייה והחי – עצי הזית והעזים, מאותתות לקוראים במובלע את זהותו של המקום, שהוא זירת ההתרחשות של הקרב ומה שאחריו. על סממנים מובהקים אלה של הכפר הערבי מאפילה סצנת האחוזה ושמחת החיים של הלוחמים הצעירים והם הופכים לרקע נייטרלי. המסר המובלע העולה מן השיר אינו כולל התבוננות ב"אחר", המסתמל בין היתר באמצעות עצי הזית, אלא סובב סביב פולחן החיים של המנצחים בקרב.

באותה שנה (1954) מפרסם יצחק שלו את שירו "זית", שבו מזוהה עץ הזית (המואנש) עם קבוצה אתנית מוגדרת: העץ מכונה "שיך" ופריו – "זיתוני", ("זיתיו" בערבית). שלו מאפיין את העץ-השיך ככפל-פנים: לב אוהב הנחבא מאחורי סבר זועם. כפל-פנים זה הוא במידה רבה תוצאתה של התבוננות אוריינטליסטית, המקפלת בתוכה הן תפישה רומנטית של הערבי, המיוצג על ידי עץ הזית, והן ניסיון לאפיינו באמצעות יסודות קיצוניים מקוטבים. נזכיר, כי השיר פורסם שש שנים לאחר מלחמת העצמאות, והוא מבטא מעין עמדה פייסנית עם נדיבות של מנצחים ורצון להתקרב אל ה"אחר" ותרבותו. אלה מיוצגים על ידי הזית, כדי ליטול מן הטוב שבהם ולהיבנות ממנו. או, כלשון השיר:

שְׂבַעְנוּ מִטוֹב חֻמְתְּךָ הַצִּלְיָה,
הִיא חֻמַּת-הַחַיִּים הַנִּשְׁמֶרֶת בְּכֶד,
מִמֶּנָּה יֵקָח לְמֹאזֵר הַשְּׁהוֹר,
אוֹר שְׂבַעַת הַקִּנִּים הַזֹּרֵחַ לְעֵד...⁶²

צד בצד עם ההכרה בזולת האתני ובתכונותיו, אין לשכוח כי מנורת שבעת הקנים, המוקפת ענפי זית משני עבריה, היא סמלה הממלכתי של מדינת ישראל. מכך עולה כי השיר מדגיש בה-בעת את הכפפתו של ה"אחר" הלאומי-האתני למסגרת-העל הממלכתית המחייבת, שבתוך גבולותיה הוא נטוע. יסוד הממלכתיות הוא-הוא החידוש המובהק בשיר זה המזהה את הזית כערבי, לעומת שיריו של טשרניחובסקי, למשל, שיצרו זיהוי דומה, אך מתוך עמדה שונה לחלוטין, עמדת הסתייגות, ובתוך שדה סמנטי שלילי. הזיהוי האתני בשיר של שלו הוא חידוש גם בהשוואה ליצירותיהם של אלתרמן ובני דורו, שזיהו בשיריהם את עץ הזית כעץ "ציוני-יהודי", המייצג ייצוג מטונימי את ארץ ישראל המתחדשת והנבנית (בבחינת החלק המעיד על השלם), ואשר ראו בו במקביל ייצוג מטפורי של דוברי השירים (בהיותו מדומה, למשל, לאח נידח ולחלוץ מסתגף).

הדהוד סמוי של תוצאות מלחמת העצמאות ניתן לאתר גם בשירים על עצי זית שפרסמה באותה שנה (1954) חיה ורד, שאף היא, כמו טנאי, בת דור הפלמ"ח, בספרה שירים על חרב ומיתר.⁶³ בשירים אלה, הבאים בספר ברצף אחד והמתארים כביכול נוף כפשוטו, ניתן להבחין במוקדים סוגסטיביים מושכי תשומת לב כגון: "עץ זית על נופו שְׁחוֹת", "אֶדוֹם וּמַעֲקֵל גְּזָעִים", "זַמְתָּ פְּרָעִים עֲצֵי הַזֵּית [...] כְּתִמְרוֹתִים",⁶⁴ "שְׁקִיעַת הַיּוֹם שׁוֹתֶתֶת דָּם" ועוד, וכן המשפט: "עץ זית חד חידה לְרוּחַ", הטוען את תמונת הנוף הבנלית-כביכול בסימני שאלה. כל אלה סודקים את פני השטח השלווים של תיאור הנוף "כפשוטו" וחושפים לרגע הוויה דיסרמונית שמתחת לנוף ה"סתמי". ברצף אחד עם שני שירי הזיתים הללו, מופיע בספרה של חיה ורד השיר "כפר נטוש":

דָּהוּ עֶקְבֵי הַחֲמוּרִים
קָהוּ רֵיחוֹת גָּלִילִים וְתִבְּרָן,
מֵאֲפִילוֹת מְפַעְרִים
עֵינַיִם שְׁטוּחוּ בְּאֶבֶן.
כִּהְיוֹן גִּנְיָם וְצִבְעֵה,
בְּאֶפְרוֹרִית נִטֵּשׁ הַכֶּפֶר.
תּוֹגַת שָׁבִי אֶל הָעֶפֶר.⁶⁵

כותרתו ותיאוריו המפורטים של שיר זה מסירים את הלוט מעל שני השירים שקדמו לו. בשיר זה נחשף המודחק של שני השירים הקודמים, העוקפים ורומזים את מה שאומר השיר "כפר נטוש" במפורש. בשני שירי הזיתים של חיה ורד מזוהה אפוא עץ הזית זיהוי אתני ומהווה מעין "מטפורה סמויה" למי שהודח מתוך הטקסט ומתוך הנוף הממשי ושקיטו נרמז רק בעקיפין ברובד הסוגסטיבי.

בתשט"ז הופיע בשנתון דבר המחזור "משירי ציון" מאת לאה גולדברג, שבו נכלל גם השיר "עצי זית". את הכותרת "משירי ציון" אין להבין כפשוטה, מה גם שהשיר הראשון במחזור ("לילה") שולל מכל וכל את האפשרות לשיר משירי ציון:

שִׁירֵנו לָנוּ מִשִּׁירֵי צִיּוֹן!
אֵיךְ נִשִּׁיר שִׁיר צִיּוֹן עַל אֶדְמַת צִיּוֹן
וְעוֹד לֹא הִתְחַלְנוּ לְשִׁמְעָ?⁶⁶

עמדה זו של לאה גולדברג, המתבטאת כאן מפורשות, היא למעשה עמדתה הבלתי מוצהרת ברוב יצירתה השירית. לאה גולדברג מעולם לא שרה "משירי ציון" באופן מגויס, כפי שנהגו מעת לעת משוררים בני דורה ואחרים. רוב שיריה אינם אחוזים כלל בנוף הארץ ישראלי, ואף השירים המעטים הנעגנים לכאורה בנוף זה (כגון "חמסין", "דמדומים ביזרעאל" ו"כנען" שבספרה שבלת ירוקת העין), מבליטים בעיקר את המתח שבין הדוברת ובין הנוף: הבוקר יורק בה חמסינים, ה"אדמה אכזרית" (מתוך השיר "חמסין"), המולדת היא "חלל השקיעות הדועך" (מתוך השיר "דמדומים ביזרעאל") והיא שרה עליה "כעל מחנק ואֵלם" (מתוך השיר "כנען").

עיון בשיר "עצי זית" מראה כי גם בו אין לתפוש את תיאורם של פריטי הנוף הארץ ישראלי כפשוטם. שכן מעבר לתיאורי העצים ותולדותיהם, הניתנים להתפרש גם כאנלוגיה לימי חייהם של בני אדם,⁶⁷ מציינת הדוברת באופן כמו-אגבי גם את מיקומם הממשי של עצי הזית: "במורד / הגבעה מול הכפר שחרב". ציון זה, הטעון רגשית ואידאולוגית, ממקם אפוא את העצים לא רק בתוך הקשר נופי-טופוגרפי, אלא גם בתוך הקשר חברתי-פוליטי מובלע.

באותה שנה עצמה (ספטמבר 1956) פרסמה לאה גולדברג בעיתון על המשמר, במחזור Illuminations, את השיר הבא:

על פני אחת הגבעות
מתעופפת צפור כתמה
שאינני יודעת את שמה.
אכל עצי הזית מכירים אותה,
והרוח רודף אחריה ושר:
פה ביתך.

בעיני ילדה ערבית
במבואות הכפר ההרוס
מרחפת צפור כתמה
שאינני יודעת את שמה.⁶⁸

באמצעות התבוננות שלווה וכמו-אקראית בפרטים מטונימיים של טבע ונוף, מייצרת גולדברג בשיר אמירה נוקבת. אמירה זו נוגעת בשאלות של זהות, מקומיות ובעלות, ויש לה זיקה לשאלות מודחקות שהציבוריות הישראלית בת-הזמן בחרה לעקוף אותן בדרך כלל. אל מול הדוברת, המתוודה על זרותה לנוף המקומי, השיר מציב את עצי הזית, המכירים את הציפור הכתומה, המתעופפת "על פני אחת הגבעות", והיודעים – כמו הרוח הרודף אחריה – כי כאן ביתה. אלא שבבית האחרון בשיר מתמזגות הציפור הכתומה והילדה הערבייה ליישות אחת (בעיני ילדה ערבית / במבואות הכפר ההרוס / מרחפת צפור כתמה), ולפיכך הרוח השר לציפור "פה ביתך" מצהיר על המקום ממילא ובמשתמע גם כעל ביתה של הילדה הערבייה הניצבת "במבואות הכפר ההרוס". עצי הזית הם כאן הסממן המקומי, המכיל את הזיכרון של ה"אחר" הלאומי ואת העדות על חורבנו.

פריטי הטבע והנוף בשני שיריה הנזכרים של גולדברג זהים: בשניהם מופיעים הגבעה, עצי הזית, הרוח והכפר החרב. אלא שבשיר "עצי זית" הובלעה משמעותם הפוליטית-האקטואלית, ואילו בשיר על הציפור הכתומה המשמעות הפוליטית חשופה ומכוונת יותר, ונקשרת בבירור לתוצאות המלחמה (הכפר ההרוס) ולוויכוח הנוגע בבעיה האנושית שיצרה המלחמה. המשוררת מחדדת את המסר הפוליטי-הומניסטי בכך שהיא מציבה במבואות הכפר ההרוס דווקא את הילדה כקרבן של הסיטואציה הפוליטית שבעקבות המלחמה. אולי מסיבה זו בחרה לאה גולדברג, אשר הייתה מקורבת לעמדות מפ"ם, לפרסם את השיר

על הציפור הכתומה בעל המשמר, בטאון השמאל בעל האופי האופוזיציוני. לעומת זאת, את השיר "עצי זית", המוצפן יותר, פרסמה בשנתון דבר, עיתונה של מפא"י, המתונה יותר בעמדותיה, שייצגה את הזרם הפוליטי המרכזי ואת הקונצנזוס הממסדי.

באותה שנה, תשט"ז, רואה אור בספרו של זרובבל גלעד, נהר ירוק, השיר "הזית", המוקדש לסופר חיים הזז (1898–1973). גלעד, איש הממסד, מראשוני הפלמ"ח ומחבר הימנונו, מתאר את כוח עמידתו של עץ הזית השותק, בעל השורש העקשני, שעל גזעו "חרוטים פסוקי תלמוד הגבה" (שיר א). בתיאור הזית משלב גלעד רמזים ליצירות נודעות של הזז כגון "אבנים רותחות" ו"רחמים" ("האבנים רותחות באש השקיעה. / ורחמים בין עלי"),⁶⁹ ומרמז בכך על האנלוגיה המתבקשת בין הסופר הנודע ובין עץ הזית.

כידוע, שכל הזז את בנו נחום (זוזיק) במלחמת העצמאות. השיר המוקדש להזז, הרמזים ליצירותיו המופיעים בגוף השיר ותיאור העץ נקראים כמחווה לכוח העמידה של האב השכול, הנגלה, כמו עץ הזית, "בין אור ומכאוב" (שיר ב) והנאחז במקום אחיזה עקשנית למרות מכאובו.

שירו של זרובבל גלעד ממשיך את הקו הרעיוני והאידיאולוגי המסתמן מתוך שירו של אלתרמן "עץ הזית", שגם בו כזכור הופך עץ הזית לסמל של אחיזה יהודית באדמת הארץ.⁷⁰ העובדה שפורסם באותה שנה שבה פורסמו שיריה הנזכרים לעיל של לאה גולדברג ("עצי זית" מתוך "שירי ציון" ו"על פני אחת הנבעות" [ללא כותרת] מתוך "Illuminations") יש בה כדי להעיד על השסע המאפיין את המציאות האידיאולוגית הישראלית בעקבות מלחמת העצמאות. מציאות זו חצויה בין התכנסות פנימה והתבוננות בכאב השכול שגרמה המלחמה ובין המבט החיצה וההבנה לכאבו של הזולת האתני-לאומי המנוצח.

הדהודים של מלחמת העצמאות ושל תוצאותיה ניכרים בחדות גם בסיפור קצר של בנימין תמוז "מעשה בעץ זית", שראה אור בקובץ סיפורים ב-1987.⁷¹ באמצעות עץ הזית הקטיק בן אלף השנים מספר תמוז סיפור כפול: זה של הפליטים הערבים העקורים, הבורחים מפחד המלחמה אל מעבר לגבול, וזה של הפליטים-העולים, יהודים יוצאי אירופה המתיישבים באדמות הכפר הערבי הנטוש ואינם מצליחים להשתרש בו. הסיפור בעל הנוף האירוני מכיל אמנם פריטי הווי וראליה הן מחיי הערבים והן מחיי היהודים המהגרים, אך אלו אינם מטשטשים את מעמדו הסמלי המרכזי של עץ הזית. הזית מסמן בסיפור את האחיזה הערבית רבת-השנים באדמת הארץ וכן את תמונתה המהופכת: אחיזתם הרופפת של הפליטים היהודים מאירופה, דחייתם את ההווי והתרבות המקומיים המסתמלים בעץ הזית ובטעמו של שמן הזית הזה, ולבסוף – נטישתם את הקרקע מרצון. גורלו של העץ, שחציו נוסר ונמכר בידי בעליו החדשים לתעשיית המזכרות, ואף על פי כן הוא ממשיך לבלבל ולהגביה ענפים, נקבע לשבט ולא לחסד על ידי האגרונום, נציג הקדמה, שמוצא אותו ואת דומיו "נטועים מחוץ לשורה ומפריעים לחריש", וכן "בלתי רנטאביליים" ולפיכך נדונים לעקירה. עץ הזית משמש אפוא בסיפורו של תמוז מין "נייר לקמוס", שבאמצעותו נבחנות סוגיות עקרוניות שליוו את החברה הישראלית בשנותיה הראשונות של המדינה ואשר העסיקו אותו עצמו בעת שהחזיק בהשקפה

ה"כנענית" (כגון: ילידיות מול מהגרות, מקומיות וזרות, עקירה והתערות וכן בעיית הפליטים הערבים, שיש לה נגיעה ברורה בכל אלה). עץ הזית מסמן כאן אם כן מוקדי מתח אידיאולוגיים – לאומיים וחברתיים כאחד, תוצאתה של המלחמה שנחווה כקו שבר בכמה וכמה מובנים.

"נְרַעְדוֹת כְּמוֹ לִבִּי צִמְרוֹת הַכֶּסֶף": עצי זית והתלקחויות אלימות על רקע לאומי

הכתיבה על עץ הזית בספרות העברית והישראלית, שעל פי רוב היא הולכת ומתקבעת עם השנים בהקשרים אידיאולוגיים מובהקים, מתחדדת ככזאת בעיקר בצמתים לאומיים-היסטוריים משמעותיים ובעקבותיהם, ובמיוחד במלחמות ולאחריהן.

השיר של זלדה, "מקום של אש", מתייחס לשני צמתים כאלה: הוא כלול בספרה אל תרחק שראה אור לאחר מלחמת יום הכיפורים (1974),⁷² אך הוא נוגע באירועי מלחמת ששת הימים. עצי הזית מופיעים בו – בשונה משאר הצומח – כאנלוג לאנשים "עצובים וְחִכְמִים", המגיבים באופן רגשי על איום כלפי העיר ששמה לא ננקב. איום זה מערער על השייכות היהודית אליה ("מֶלֶךְ זֶר וְאֹיֵב / מְכַפֵּשׁ שִׁכּוֹתֵינוּ לָעִיר"). עיר זו היא כמובן ירושלים, מוקד הסכסוך הלאומי-דתי, ושורות השיר של זלדה רומזות לפסוקי הנחמה מישעיהו נד 11–12 המכוונים לירושלים: "הנה אנוכי מרביץ בך אבניך ויסדתיך בספירם. ושמתי כדוד שמשותיך..."⁷³

שְׁנָכִיא אוֹהֵב
תָּלָה עַל צִנּוֹרָה
סְפִירִים נֶפֶךְ וְכֶכֶד –

בשיר מתקיים מתח בין הבטחת הגאולה הקדומה ובין האיום הצבאי והפוליטי שהיה תלוי מעל העיר בעבר הסמוך למועד כתיבת השיר. עצי הזית, שעמדתם אנלוגית לזו של הדוברת ("נְרַעְדוֹת כְּמוֹ לִבִּי צִמְרוֹת הַכֶּסֶף"), והם כאמור "עצובים וְחִכְמִים כְּאִנְשִׁים", שורשיהם מתפקדים בשיר כעדים ללחישת "דָּמוֹ / שֶׁל הַחֵיל הַקָּטָן / בְּתוֹךְ הָעֵפֶר: / הָעִיר רוֹבֶצֶת עַל חַיִּי". הצירוף הלשוני החד-פעמי "העיר רובצת על חיי" מהדהד את הצירופים המוכרים "רובץ על כתפיו" ו"רובץ על מצפוניו". ירושלים עשויה להתפרש אפוא בשיר כחובה וכאשמת-תמיד הרובצת על נאמניה. עם זאת, הדברים המושמים בפי החייל המת חוזרים ומאשרים את אחד מהיבטיו המרכזיים של האתוס הציוני, שלפיו הבעלות על מקום נקנית בדם.⁷³

עץ הזית, ששורשיו "שומעים" את לחישת דמו של החייל "בתוך העפר", מתפקד בשיר כייצוג מטונימי של ירושלים היהודית, החרדה לגורלה בעת המלחמה. מתוקף זה יש לו נגיעה אינטימית בקרבן שמעלים למענה אוהביה. כותרת השיר "מקום של אש" מצביעה על ריבוי הפנים הבעייתיים של העיר:

מָקוֹם שֶׁל אֵשׁ,
מָקוֹם שֶׁל כָּכִי,
מָקוֹם שֶׁל טְרוֹף –

ריבוי פנים זה משמעותו קדושה (כמו בערת הסנה) וסכנה (אש – במשמעות הצבאית) גם יחד. במשתמע, אולי מרמזת הכותרת על ריבוי פניה של הארץ כולה, הנתונה בטראומת המלחמה.

מלחמת לבנון הראשונה ב־1982 מעוררת מחדש בשירו של משה דור "זיתים" (1984) את "שיבת המודחק" – דהיינו, את חזרתו המובלעת של נושא הפליטים הערבים, שהוגלה מן התודעה הישראלית הקולקטיבית ומן השיח הציבורי וחזר להדהד עם אירועי הפליטות של 1982 במלחמת לבנון. שלא כבשיריהן של חיה ורד ולא גולדברג, הזיתים בשירו הכמו-סוראליסטי של דור אינם מטונימיה של מקום הנושא את הזיכרון המודחק של מי שנפקד ממנו, אלא הם מטפורה לבני האדם עצמם – עצים כאנשים ההולכים ומתרחקים אל גלותם:

הוֹלְכִים זֵיתִים כְּחֶבֶר נְזִירִים שְׁחוּרִים,
[...]
הוֹלְכִים עֵקְלִים, שְׁמוּטִים, מְתַפְוֹרִים
לְגִלוֹתָם מֶרֶת־הַחֶרֶף,
[...]
הוֹלְכִים זֵיתִים שְׁחוּרִים פְּאֻנְשִׁים
וְשִׁתְקָתָם הִיא חֶשֶׁךְ.⁷⁴

בין משפט הפתיחה הסוראליסטי למשפט הסיום מופיעים התארים הסוגסטיביים "סגופים", "עיקלים", "שמוטים" ו"מתפוררים", ושמות העצם "גלות" ו"שתיקה" בהטיית הקניין ("גלותם" ו"שתיקתם"). נתונים אלו וכן הציונים הגאוגרפיים-הנופיים: "מַעְבָּר לְהָרִים וְנֹאדִיּוֹת וּמִכְתָּשִׁים" כיעד ההליכה המשוער, מציירים בדרך מטפורית עוקפת תמונת גולים ההולכים ומתרחקים ממקומם. הבחירה בזיתים כייצוגה של הקבוצה האנושית שמדובר בה, מחזירה בשיר זה את עץ הזית למעמדו כמסמן אתני-לאומי לא־יהודי, כפי שכבר מצאנו בהדגשים שונים בשירי טשרניחובסקי משנות השלושים ובשירים שנכתבו בשנות החמישים בעקבות מלחמת העצמאות.

ניידותו של עץ הזית כמסמל קבוצה לאומית זו או אחרת, מסתברת אפוא כמאפיין של מתחים לאומיים בלתי פתורים שהתרבות הישראלית מתמודדת עמם לפי דרכה.

ב־1989 ראה אור ספרה של אורלי קסטל-בלום, סביבה עוינת ובו הסיפור "מוות בחורשת זיתים".⁷⁵ גיבור הסיפור, דָּבֶק, סוחר סמים ואיש אלים, מגיע לִמְפֶּגֶשׁ בחורשת הזיתים שליד ביתו עם ערבי מ"השטחים" המביא לו "סחורה". בזמן שדבק בוחן את ה"סחורה" בטעימה ובהרחה, שולף הערבי סכין ודוקר אותו למוות. חורשת הזיתים הסתמית כביכול, שבארבע

פינוחיה הועמדו שומרים כדי לאבטח את דבק בעיסקאותיו המפוקפקות, זוכה בדיעבד לממד סמלי, וכך גם שאר ההתרחשויות שבתחומה, ובראשן הרצח. המספרת מאפיינת אותה כחורשת זיתים ש"כבר שנים שאף אחד לא בא ואוסף את הזיתים, והזיתים נופלים על האדמה ומתקמטים לאט". הקוד הצפון בתיאור זה מרמז על רכוש נטוש שבעליו נותקו ממנו.⁷⁶ נקמתו הפרטית של הערבי, הקורא בעת הדקירה בשמות בני משפחתו הקרובים והרחוקים שאת דמם הוא נוקם, מקבלת אפוא גם היא משמעות שמעבר למקומי ולפרטי.

בסיפורה של קסטל-בלום נחבא כביכול הלאומי והפוליטי מאחורי מסכת האבסורדי. אולם תאריך פרסום הספר – 1989 – כמו גם כותרתו המשמעותית ("סביבה עוינת"), מאותנים על ההקשר האקטואלי של הסיפור הנידון. במילים אחרות – על נגיעתו בהתפרצות נוספת של הסכסוך האלים בין יהודים לערבים, שבאה לידי ביטוי באינתיפדה הראשונה בדצמבר 1987, זמן לא רב לפני שספרה של קסטל-בלום ראה אור.⁷⁷

"תחת עץ הזית": מאבקים טריטוריאליים וניכוס שטחים

בשלהי שנות התשעים למאה העשרים, בעקבות עימותים ממשיים שבמרכזם עצי זית, הופך עץ הזית לייצוג מטונימי מובהק של המאבק הטריטוריאלי על הארץ (ועל מה שמכונה "השטחים") בין הישראלים לפלסטינים. שאלת הבעלות על העץ ושליכותו לצד זה או אחר וכן ניכוסו לצרכים תעמולתיים ופוליטיים בוטים, הופכים אגב כך לחלק בלתי נפרד מהשיח הציבורי.

שירו של אשר רייך, "תחת עץ הזית" (1999),⁷⁸ נוגע במפגש הבעייתי המתמשך בין שני העמים.⁷⁹ השיר מתאר סיטואציה שבה הדובר יושב תחת עץ הזית, כשכל העת צופה בו מן הגבעה "דמיות, פְּנִיָּה מְכֻסִּים בְּרִעְלָה". התמונה האמביוולנטית משדרת נתק, ריחוק וניכור בין הדובר היהודי ובין הדמות הרעולה, אמבִּלְמָה מוסלמית-פלסטינית מובהקת. בה־בעת היא משדרת את הזיקה הבלתי־נמנעת בין השניים – בעייתית ככל שתהיה – שכן הדמות הרעולה צופה כאמור בדובר, וגם הוא מצדו מנסה ללכוד את מבטה, אך ללא הצלחה. התמונה טעונה מתח, הנשען על השתיקה השוררת בין השניים וכן על עצבנותו של הדובר ("וְאֵנִי כְּרִסְמִי בְּעֶצְבָּנוֹת אֲוִיר כָּבֵד"). משמעותית ואף סמלית היא העובדה שהדובר היהודי הוא היושב תחת העץ, בעוד הדמות הרעולה מתבוננת בו ממרחק. רייך בונה סביב עץ הזית מעין דרמה סמלית, המהדהדת באמצעות מטפורות סוגסטיביות את דימויו הבולטים של הסכסוך הלאומי ("אֲזֹר הַזֵּית שֶׁל עֵץ זֶה / סָמֵךְ וְכֵהָ זֶרֶם בּוֹ / הָדָם הָאֲבִיד"; "הַזֶּמֶן הַתְּאֵבֵד בְּצֵל הָעֵץ").⁸⁰

את העימות המתמשך המסתמל בעץ הזית מסכם הדובר בבית האחרון של השיר, תחילה במשפט המנוסח כפרדוקס: "שְׁנַיִם עֶבְרִי בִּינֵינוּ בְּאֵשׁ / וְדָם רַב לֹא כָּבֵה אוֹתָהּ". האמירה המובלעת כאן על הדם שאמנם נשפך כמים, אך אין דינו כדין המים המכבים את האש – איננה רק פרדוקסלית, אלא נושאת מטען טרגי ברור. בסיום השיר מוצא הדובר לכאורה מעין פתח תקווה, המנוסח אף הוא כמין פרדוקס: "וְמָה שֶׁמְקַשֵּׁד בִּינֵינוּ אוֹלֵי עוֹד / יוֹכֵל

לְהִתְאַחֵז בְּמָקוֹם הַזֶּה.⁸¹ "המקום הזה" הוא המקום הגאוגרפי הממשי, מושא הסכסוך הטריטוריאלי, אך הוא גם "תחת עץ הזית" – אתר סמלי המחזיק בו את שלל המתחים של סכסוך הדמים וגם – אולי – את סיכויי פתרונו.

הסכסוך הלאומי הנוגע לארץ ישראל נתפש בשיר של דבורה כץ, "ממזרח לעץ הזית" (2005)⁸² דרך האסוציאציה לסיפור משפט שלמה המקראי. השיר מפרק את הסיפור העתיק, שבו טוענות כזכור שתי נשים לאימהות על ילד אחד, ומרכיב אותו מחדש תוך שילוב בין נתוני ההווה המרומזים ובין רסיסיו של הסיפור המקראי. השיר נע הלך ושוב בין שני קטבים: בין האימהות בנות ההווה, מצבן ומעשיהן, ובין אמירה קבועה בדבר כישלוננו של המלך לשנות דבר מה במשפטו.

הבית הפותח את השיר מתאר מעין מטאמורפוזת, תוצאתם של אירועים טרגיים: אימהות הופכות לעצי השדה, כי "בְּמָקוֹם בּוֹ נִטְמָן יֶלֶד / צוֹמֶחֶת אִם". ובניגוד למשפט שלמה, שם מתבלט השוני החרף בין שתי האימהות הניצות על הילד החי – כאן אין כל הבדל ביניהן – האימהות טומנות ילדים בעפר, ואף על פי כן אין אחת שתוותר:

בְּטֵן נוֹצֶעֶת בְּבֶטֶן
בְּשֵׁר בְּעֶפֶר
הַמֶּלֶךְ בְּמִשְׁפָּטוֹ
לֹא שָׁנָה דָּבָר.⁸³

השיר שזור רמזים מובלעים לסיפור האלימות המתחולל בין שני העמים, במקום שמוגדר "ממזרח לעץ הזית". גם כאן ממלא אפוא עץ הזית תפקיד סמלי בתוך סבך הסכסוך האלים. האנפורה "ממזרח לעץ הזית", החוזרת בפתחת כל בתי השיר, מנכיחה את העץ כעד אילם למתרחש, כמתווה גבול שאינו קיים בעצם וכסממן אירוני (סמל השלום?)⁸⁴ של המעמד המורכב והמוקצן.

האפיפורה בת שני הטורים החותמת את ארבעת בתי השיר, "הַמֶּלֶךְ בְּמִשְׁפָּטוֹ / לֹא שָׁנָה דָּבָר", מהדהדת מצד הריתמוס והחזרה כמין קינה, ואילו מצד התוכן היא מבטאת ייאוש וחוסר תוחלת לנוכח התעקשותם של הצדדים להמשיך את המריבה ביניהם גם אם "מִלְאָךְ חֲבֵלָה / אוֹסֵף אֶל פְּלִיוֹ / דָּם וְיִצְהָר".

צדה האחר של המטבע משתקף בשיר מאת אסתר זילבר ויתקון, "התעקשות", שראה אור פעמיים, לראשונה בשנת 2000, ובשינוי טיפוגרפיה וגרסה שונה מעט של הסיום – בשנת 2006.⁸⁵ הנוסח המאוחר התפרסם בספרה, שכותרתו מדברת בעד עצמה: חוצה שומרון – מיומנה של מתנחלת תשמ"רתשס"ו, ושם נקרא השיר "התעקשות – עצי הזית". מנקודת ראותה של מתנחלת (המגדירה כך את עצמה), המאבק על ניכוס עץ הזית, המצטייר מתוך השיר, הוא ייצוג מטונימי של המאבק על ניכוס שטחי ארץ. עצי הזית שבשיר מתוארים כ"עֲצֵי זֵית עֲקָשָׁנִים, נֶאֱחָזִים בְּכָל מְאֹדָם", כ"חֲטֹר יֶרֶק" וכ"נֶצֶר אֶפֶר / מְאָבֵק הָאָרֶץ הַקָּשָׁה". משמע – עצי הזית הם עצים אוטונומיים, המהווים חלק בלתי־נפרד מנופה של הארץ, ללא ציון שייכותם לצד מן הצדדים. היאחזותם העקשנית של העצים ניתנת להתפרש כתיאור

מטפורי לאחיזה באדמת הארץ, שאפשר לייחסו לצד זה או אחר על פי העין המתבוננת. הבעלות על עצי הזית או ההתחברות אליהם נקנות – לפי העולה מן השיר – במגע קרוב עמם. בעניין זה מתקיים בשיר מתח בין ראייה לנגיעה: אי-היכולת לממש את המגע עם עצי הזית "מִפְּנֵי בְּנֵי יִשְׂמָעֵאל" מסמן את מגבלות השליטה בשטח ומחייב התבוננות בהם מרחוק. חלקו השני של השיר טומן בחובו הפתעה: ההתקנאות באנה טיכו, הציירת המובהקת של עצי הזית, "שִׁנְנֶה בָּהֶם, / שְׁצִירָה אוֹתָם כָּל כָּךְ קְרֹב וְכָל כָּךְ יָפֶה", מתבררת כקנאת שווא, כי עצי הזית שלה צוירו בעצם מן המרחק, "מִגִּגֹּת בְּתֵי יְרוּשָׁלַיִם". גם לאנה טיכו מייחסת אפוא הכותבת – באנלוגיה לעצמה – פחד "מִיָּד יִשְׁמַע-אל [כך!] בְּשָׂדוֹת".

עצי הזית המתעקשים להיאחז באדמה וציירת העצים שהתעקשה לציירם ולא ויתרה נמצאים על רצף סמלי-אלגורי אחד, המשמש מופת לדוברת, שמתעקשת אף היא לצייר את הנוף ("אֶז אֲוִלִי גַם אֲנִי / אֶחֱפֹשׁ גַּג בְּאַרְיֵאל לְצִיר מִמֶּנּוּ אֶת נוֹף הַשּׁוֹמְרוֹן") ועל ידי כך לנפס את מה שניתן לראותו רק מרחוק. בנוסח המוקדם של השיר (2000) הסיום שונה ואף מרוכך משהו. במקום הגג הקונקרטי שממנו רוצה הדוברת להשקיף על עצי הזית כדי לציירם, היא נאחזת בדברים שקראה בספר על אנה טיכו ונוטה לאמץ את דרכה:

ואולי מוטב שֶׁאֶצִיר מִדְּמִיּוֹנִי,
נֶאֱמַר עָלַיךְ בְּסֵפֶר, שְׁאֵת רְשׁוּמֶיךָ
הַיָּפִים בְּיוֹתֵר רְשָׁמָה מִדְּמִיּוֹנְךָ.⁸⁶

בנוסח המאוחר (2006) סיום זה אינו מופיע כחלק אינטגרלי של השיר, אלא (בשינוי נוסח) כמשפט בפרוזה, מעין הערה החותמת את השיר ומובדלת ממנו טיפוגרפית: "לאחרונה התברר לי, שאת ציוריה היפים ביותר ציירה מזכרונה". ההבדל שבין הדימיון בנוסח המוקדם, שמתוכו שואבת הציירת, לזיכרון בנוסח המאוחר הוא ההבדל שבין הוויתור הזמני או החלקי על ניפוס קונקרטי ובין ההתעקשות לנפס. את ההתעקשות ניתן אפוא לייחס גם לדוברת, לא רק לעצי הזית, ואולי ליתר דיוק: הדוברת בהתעקשותה מציבה עצמה כאנלוגית לעצי הזית העקשנים וה"נֶאֱחָזִים בְּכָל מְאֹדָם".

בשיר אחר של אסתר זילבר ויתקון, "גבעות",⁸⁷ מופיעים עצי הזית בכפל-פנים: הן כממלאים את תפקידם הטבעי, "מְנִיבֵי פְרִי רִיחָנִי מִבְּרִיא", והן כמקום מסתור בגבעות (שהן שם-צופן לחבלי יהודה ושומרון). בגבעות רוחשים דברים מוחשיים הנראים לעין (=מעֲיָנִים),⁸⁸ שאין קוראים בשמם, אך עם האפלה וסבך העצים הם נתפשים כהרי-מזימות. הדוברת החולפת במכונית בנוף, משרדת באמצעות התבוננות זו בעצי הזית את החרדה והחשד כלפי הנוף, שמתפוגגים – למרבה האירוניה – באמצעות שיר של לאה גולדברג המושמע ברדיו: "מכורה שלי ארץ נוי אביונה". שיר זה, המתכוון כידוע לליטא, ארץ הולדתה של גולדברג, מנופס רגשית על ידי הדוברת, המוצאת התאמה בין מילותיו ובין רגשותיה כלפי חבל הארץ הקדום ורוחש המזימות. דווקא מילותיה של גולדברג מרעיפות עליה "שלֹחַ ארץ-ישראלית".

"כָּכֹן הַשְּׁפָחָה שֶׁגֵּרְשָׁה לַמְדַּבֵּר וְאֵלֶיָּה חֹזֵר / מִכֶּרֶם נְבוֹת": עֲצֵי זֵית וְהַקְשָׁרוֹ הַמוֹסְרִי של הסכסוך הלאומי

ככל שמתעצם הסכסוך הישראלי-פלסטיני וככל שהעצים ממשיכים לעמוד במוקד של אירועים פוליטיים-לאומיים, העיסוק בעץ הזית, בכל הנוגע להיבטים המוסריים של העימות, הוא בוטה וחשוף יותר. מה שהיה חבוי ומכוסה בשירים המוקדמים, שנגעו באמצעות עץ הזית בתוצאות מלחמת העצמאות, למשל, נעשה גלוי ומוצהר ככל שמתלהט הפולמוס הפנים-לאומי והוא נעזר באירוניה או בסארקזם מושחזים. כאלה הם שני השירים שלהלן מתוך המחזור "הזית" בספרו של אבנר טריינין רואה זיתים.⁸⁹ בראשון (שיר 3) הדיבור על עץ הזית היהודי בעל הגזע הישר, "בלי פיתול", מקבע את זהותו על דרך השלילה: אין הוא, לדברי הגנן, עץ ערבי –

שְׂכָלוֹ נִפְתּוּלִים, שְׂרָשׁוֹ בְּסָלְעִים וּמִיָּמִיו מוֹעָטִים
כָּכֹן הַשְּׁפָחָה שֶׁגֵּרְשָׁה לַמְדַּבֵּר וְאֵלֶיָּה חֹזֵר
מִכֶּרֶם נְבוֹת.⁹⁰

האמירה ה"השוואתית" היא אירונית בגלוי, והשיח המטפורי חורג מן הדיון בעצי זית אל עבר ייצוגים אנושיים ולאומיים החבויים מאחוריהם.

עיקרו של השיח בשיר הוא במישור המוסרי-פוליטי. אזכוריהם של בן השפחה שגורש למדבר וכרם נבות, מחד גיסא, ושל גת שמנים מאידך גיסא, מעלים בדרך אנלוגית מובלעת שאלות מוסריות בנושא העימות היהודי-ערבי. שאלות אלו נוגעות במוסריותו של גירוש ישמעאל למדבר על ידי אברהם ובשאלה שמוצגת לאחאב בפרשת נבות היזרעאלי: "הרצחת וגם ירשת?", שאלה הנוגעת לנישול מקרקעות. כרם הזיתים בגת שמנים נזכר בהקשר של הבעיה המוסרית שבהסגרת אדם בידי בן-עמו תמורת בצע כסף, כבמקרהו של יהודה איש קריות שהסגיר את ישו לשליחי הסנהדרין בגת שמנים. הכלי האירוני משמש אפוא בשיר לחידודו של המסר ולהבהרת "נפתוליו" של עץ הזית הערבי בזיקה לאירועים שהדובר רואה אותם כאנלוגיים לאירועי העבר השנויים במחלוקת מוסרית.

שיר אחר של טריינין, מתוך אותו מחזור (שיר 5), מספר את סיפורו של פליט ערבי, המתגנב אל רכושו הנטוש בעין כרם העברית ונתפס כשהוא קוטף זיתים שאין להם דורש:

בְּכֶרֶם זֵיתִים בְּעֵין-כֶּרֶם, שֶׁם מִחְרָשָׁה הָעֶרְבִית
מִכָּה בְּסָלַע וּבְרָאשׁ. שָׁהָא פְּלִיט אֶל תְּעִירוֹ
פֶּן יִתְעוֹרֵר בּוֹ הַכֶּפֶר בִּירוּשָׁלַיִם הָעֶבְרִית.

אַחֲרֵי הַקּוֹמְמִיּוֹת רְכוּשׁ נְטוּשׁ וְהוּא נְטוּשׁ
לֵלֵא רְכוּשׁ.⁹¹

כרם הזיתים הנטוש מתפקד בשיר כגילום מטונימי של הכפר הערבי, שנוכס ונבלע על ידי העיר העברית, כשכל ניסיון לעורר זיכרון מודחק זה נתקל בתגובה עוינת:

שומר תופש (מה יש לשמר?)
לקחו טביעת האצבעות. במשטרה פתחו
לו תיק.

באירוניה גלויה מכונה הערבי קוטף הזיתים "העברייני מפרם נבות". לאור שירו הקודם של טריינין, שבו נזכר כרם נבות בהקשר מוסרי-פוליטי, ברורה עמדתו האירונית של הדובר בנוגע ל"עבריינותו" של הפליט הערבי. הערבי הוא בעיניו מעין נבות מודרני אשר נושל מרכושו ומחיי הקודמים ("אחרי הקוממיות רכוש נטוש והוא נטוש / ללא רכוש").

שנה לפני פרסום ספרו זה של טריינין, כתבה גלית חזן-רוקם את השיר "זיתים" (2002).⁹² השיר מציג עמדה נחרצת ואמירה פוליטית ברורה נגד מה שמכונה בו "חמס הזיתים בכפרי השומרון", והוא נכתב כתגובה לאירועים קונקרטיים שהתרחשו באותה עת בשטחי יהודה ושומרון.⁹³ הוקעת העוול המוסרי בהשתלטות על רכושו של הזולת וגזל פירותיו, העומדת במרכז השיר, נשענת באורח בולט ומופגן על ציטוט מפורש של פסוקים רלוונטיים מן התנ"ך; התנ"ך אמור להיות ספרם המקודש של העטופים בטלית קטן והמנכסים לעצמם "בשם השם את אשר לא-להם", אלה ש"לא נטעו, לא גזמו, לא עדרו, אבל מוסקים". בעקבות תיאור זה, היוצר הבחנה ברורה בין פעולות שהמוסקים לא ביצעו, הקשורות בגידולם של הזיתים, ובין פעולת המסיקה של עצים לא-להם, המתבצעת בהווה של כתיבת השיר, מצוטטים – כמעט ללא התערבות הקול הדובר בשיר – שלושה פסוקים אלה:

ארור מסיג גבול רעהו – ואמר כל העם אמן אל מול הר עיבל.
פרי אדמתך וכל יגיעך יאכל עם אשר לא ידעת.
ככתוב: זיתים יהיו לך בכל גבולך ושמן לא תסוך כי ישל זיתך.⁹⁴

הפסוקים שהובאו כאן לקוחים ממעמד הברכה והקללה מול הר גריזים והר עיבל, מעמד שבני ישראל מצווים לקיים אותו לאחר שיחצו את הירדן מערבה. חשיבותו של מעמד זה היא בכך שהוא מכונן, בין היתר, את הבסיס להתנהלותו המוסרית של העם בארצו. הפסוק: "ארור מסיג גבול רעהו" (דברים כז 17) כולל את אחד האיסורים ברשימה ארוכה שהלוויים קוראים בפני העם, המונה חטאים נגד המוסר שיש להימנע מהם, בעוד הטקסט המקראי משתמש במילה "רעהו" כמכוונת אל שכן בן עמו של הנמען, השיר מרחיב את התחולה של האיסור אל מעבר לתחום הלאומי הפנימי. הסגת הגבול מתפרשת כאן בהקשר אקטואלי ופוליטי תוך הבלטת הפרתו של ערך מוסרי נעלה. ההקשר האקטואלי מכון את הדעת אל פגיעה ב"אחר" מסוים, מוגדר וידוע.

המקרא תולה בקיומם או אי-קיומם של המצוות והאיסורים הנמנים בדברים פרק כז את הברכות או הקללות העתידות לקבוע את גורלם של בני ישראל (וראו המשך הפרשה בדברים פרק כח). מתוך פרק זה מצוטטים שני הפסוקים הנוספים המופיעים בשיר.⁹⁵

שניהם לקוחים מן החלק המפרט את הקללות ושניהם משמשים במקרא חד-משמעית אזהרה לבני ישראל. בשיר של חזן-רוקם, לעומת זאת, זוכים פסוקים אלה בשל הקשרם למעמד דו-משמעי: האם לאור המצב האקטואלי זהו דרש על מי שנגזלו זיתיו, או שמא מתקיימת בשיר משמעותם המקורית של הפסוקים, הנוקטים לשון של איום וקללה כלפי המוסקים זיתים לא-להם.

לשירים הנוגעים באמצעות עץ הזית בהיבטים המוסריים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, משתייך גם השיר "עץ הזית 2002" מאת אגי משעול,⁹⁶ המציע התבוננות קצת אחרת בעץ זית שנעקר מאדמתו ונשתל מחדש –

בין שלשת עצי קוקוס
על מצע אדמדם של טוף מההום סנטר
באמצע צמת שהפך בן לילה
לכפר.⁹⁷

זהו עץ שיעדו שונה מעץ פרי הנטוע באדמתו לעץ נוי שהוא בחזקת "נטע זר" במקומו החדש. מגזעו עולה "ספור מפותל", שלנהגים הממהרים לביתם אין פנאי להתעמק בו. בסיוע הרמזים הפזורים בשיר ניתן לשחזר את סיפורו השתוק של עץ הזית, שנעקר מאדמת-האם ונשתל באדמה זרה.

[...] שרשיו
המגששים נבוכים
באדמה הזרה,
לופתים עוד כמו צדה לדרך –
אדמת-אם שדבקה בם
בהמולת החשוף.

המונח "חישוף" הנקשר בעץ הזית והלקוח מן הטרמינולוגיה הצבאית, מכוון אל מעשה עקירתו כחלק מענישה סביבתית בהקשרם של מעשי איבה בסכסוך האלים שבין ישראל לפלסטינים. העץ עצמו מתואר כילד שנקרע מחיק אימו והוא לופת משהו משלה "כמו צדה לדרך". בשיר של משעול האלימות בין בני האדם נעקפת וזוכה לייצוג מטונימי באמצעות ההתבוננות בעץ העקור והמנופס לצורכי נוי. בהופעתו הגרוטסקית בשיר, כשצמרתו גזומה "בהומור של קבלנים" וזיתיו מושטים לאין דורש, משמש עץ הזית תזכורת נוקבת לעוולות מושתקות, שרוב הציבור בוחר להתעלם ממנה.

יצירה החושפת את ההיבט המובלע שהוזכר בשיר לעיל, כלומר עקירת עצי זית כפעולת ענישה, היא המחזה חברון מאת תמיר גרינברג,⁹⁸ המקצין את הסיטואציה לאין שיעור באורח מגמתי. חברון היא מטפורה למרחב הסכסוך הלאומי והטריטוריאלי בין יהודים לבין ערבים פלסטינים. במחזה, המיוסד על סימבוליקה שקופה, פורץ סכסוך דמים בין משפחתו של ראש העיר לשעבר, חאדר כנעאני, ובין משפחתו של המושל הצבאי, בעז

מימון. ברקע – בקשת־רשות של כנעאני מן המושל למסוק את זיתיו, וההשפלה שחווה בנו של כנעאני לנוכח סירובו של המושל לאביו. מעשי ההתנקשות, ההריגה והרצח משני הצדדים בשל כבוד פגוע ונקמת דם מדורדרים את המצב ומביאים למותם של חפים מפשע משני צדי המתרס. ברובד הפנטזיה של המחזה מופיעות דמויות של ישויות טבע, כגון יום אביב חמים, אמא אדמה, עץ זית צעיר, עץ זית זועף, עץ זית קשיש ועץ זית חרד, המנהלים שיח נרגש. שיחם מקדים ומנבא את ההתרחשויות הקשות הן של שפיכות הדמים והן של כריתתם־מותם של עצי הזית. עצי הזית משלמים את מחיר הסכסוך הפוליטי, מאחר שכריתתם בידי חיילים מתבצעת כעונש על הריגת בן המושל בידי ערבי פלסטיני.

שרשרת ההרג במחזה חברון שתחילתה בבקשת רשות תמימה של חאדר למסוק את זיתיו, מביאה בסופו של דבר גם לכריתתם של עצי הזית, שהיו העילה הראשונה לכל ההתרחשויות המתוארות במחזה. עצי הזית, המופיעים כדמויות שונות־אופי ובעלות "נשמה", וההקבלה בין כריתתם של עצי הזית ובין הריגתם של בני האדם – שני אלה מזכירים ברובד הסמוי של המחזה את הפסוק "כי האדם עץ השדה" כמקובל לפרשו בלשון ימינו. במקורו, פסוק זה הוא הנימוק המלווה את הצו המקראי של אי־כריתת עצי פרי בעת מלחמה: "כי תצור אֶל עיר ימים רבים להילחם עליה לתפשה, לא תשחית את עצה לנדֹחַ עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואתו לא תכרת, כי האדם עץ השדה לבא מפניך במצור" (דברים כ 19). הפסוק המקראי שואל, בעצם, האם עץ השדה הוא כמו האדם שעליו חלים חוקי המצור והמלחמה ושיש על כן לפגוע בו. מהשאלה הרטורית עולה ממילא התשובה כי אין לערב את העצים נושאי הפרי במלחמתו של האדם. צו קדום זה מופר באורח בוטה בהתנהלותו של המושל במחזה. עצי הזית הנכרתים בצו המושל מהווים כאן תזכורת להתנהלות דכאנית, כמו גם הבלטה אירונית של סמל (השלום) שעוות.

הערות סיום

הפרדוקס הנוקב העולה כמסקנה ממאמר זה הוא כי עץ הזית, אשר ענפיו הפכו לסמל השלום האוניברסלי, מתפקד בספרות העברית והישראלית בעיקר כסמל קבוע של המחלוקת המתמשכת על ארץ ישראל בין יהודים לערבים. אין כמעט דור של סופרים בארץ שלא נפנה לעסוק בעץ הזית, הנתפש קודם לכול כסמל "מן המוכן", שמקרה המציאות הארץ ישראלית על דרכם של הכותבים. בשונה מייצוגי צמחייה ארץ ישראלים אחרים, הוא זוכה לעמוד במרכזן של יצירות המתמודדות עם שאלות של זהות וחשבון נפש, או כאלה המתפלמסות ומתריסות בעניינים מצפוניים. התבוננותם של הכותבים בעץ הזית ביצירות שנדונו כאן היא על פי רוב דרך משקפיים אידאולוגיים, המסמנים את הכותבים כבעלי דעה והשקפת עולם מובחנות. עם זאת, ההתבוננות בעץ הזית כרוכה גם במנעד של רגשות, הבאים לידי ביטוי ביצירות.

השאלה המרכזית והמובלעת ביסודו של הקורפוס שנדון במאמר היא זו: של מי הוא עץ הזית? הן קונקרטיט והן סמלית. עץ הזית משמש את היוצרים כאלמנט בעל כוח ייצוג רב־משמעי, אמבלמטי, שניתן לייצג באמצעותו בה־במידה את שני צדי המטבע. ואמנם,

מעץ בעל זהות אתנית אחת, ערבית או יהודית, במחצית הראשונה של המאה ה-20, הופך הזית בעשורים האחרונים לבעל זהות חצויה, לסמל העובר מצד לצד והמבטא כך את מנגד תפישותיהם האידאולוגיות של הכותבים בהקשריו האקטואליים של סכסוך הבעלות על הארץ.

בתחילת הופעתו של עץ הזית בספרות הארץ ישראלית (משנות העשרים עד שנות הארבעים של המאה ה-20) נדרשו הכותבים עליו לאמירות מטפוריות מרומזות ומוצנעות בנוגע לתפישות שִׁתְלוּ בו, ומשנות החמישים עד שנות השמונים – למטונימיות עוקפות. ואילו בעשורים האחרונים, עם החרפתו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עם הצבתן בגלוי של שאלות הכרוכות בבעלות על הארץ על סדר היום הלאומי והנכחתן ללא הפסק בדעת הקהל, הפכו ההתבטאויות ביצירות הנוגעות בעץ הזית לחשופות ולבוטות במיוחד. היצירות של העשור האחרון בקורפוס שנדון כאן מתאפיינות מבחינה רטורית בשימוש מוגבר באירוניה, בסרקאזם וביסודות סאטיריים, המצביעים כולם בעיקר על אי-הסכמה לאומית ועל ביקורת אנטי-ממסדית בכל הנוגע למצבים ולתהליכים שעץ הזית מסמן ומייצג ביצירות. דומה שאין עוד סמל כמוהו, הלקוח מן המצאי הנופי הארץ ישראלי, אשר זכה לעמוד במרכזן של מחלוקות אידאולוגיות סמויות וגלויות לאורך תקופה ממושכת של עשרות שנים, ויש לשער כי גלגוליו האידאולוגיים בספרות הישראלית עוד לא תמו.

אוניברסיטת חיפה

הערות

- 1 בני ברבש, המפץ הקטן, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2009, עמ' 81.
 - 2 שם, עמ' 81.
 - 3 שם, עמ' 95.
 - 4 שם, עמ' 105.
 - 5 שם, עמ' 105.
 - 6 שירה סתיו מכנה את הנובלה של ברבש "מהתלה משפחתית מחוכמת וקלה, משל קצר ומשעשע שלא מהסס לגעת בטון הומוריסטי בעניינים פוליטיים לעוסים". עוד היא מציינת כי "הבחירה באלגוריה מתאפיינת בהעדר מבט היסטורי, ומשווה קלילות לנושא הכבד שנבחר, עומק הסכסוך הישראלי-פלשתינאי". ראו: שירה סתיו, "זיתים כבושים", הארץ, ספרים (29.7.2009), עמ' 4-5.
 - 7 כנאמר בדברים ח 8: "ארץ חיטה ושעורה וגפן ותאנה ורימון, ארץ-זית שמן ודבש".
 - 8 אזכור חלקי של מקורות יהודיים שבהם מופיע הזית ראו ברשימתו של דן אלמגור, "עץ-הזית, אחי הנידח" – על עץ-הזית ושורשיו בשירה, בפזמון, בסיפורת, בבמה ובעתונות", עלי-שיח 39 (קיץ תשנ"ז/1997), עמ' 142.
- להפניות אל ספרים שיש בהם עיסוק בעץ הזית ובהופעתו במקורות ראו אלמגור, "עץ-הזית, אחי הנידח", עמ' 152, הערה 2. רשימה אנתולוגית חלקית של שירים על עץ הזית בספרות העברית החדשה ראו אלמגור, "עץ-הזית, אחי הנידח", עמ' 152, הערה 5. חלק מן השירים הנדונים במאמר זה מופיעים כפריטים ברשימה האנתולוגית האמורה. אלמגור גם מצביע על

נוכחותו של עץ הזית בתרבות החזותית הארץ ישראלית. הוא מונה שורה ארוכה של ציירים שציירו עצי זית, בהם ראובן רובין, אריה אלנאיל, ליאופולד קרקאנר, אנה טיכו, נחום גוטמן, יוסף זריצקי, ישראל פלדי, אריה לובין, חיים גליקסברג, יוסף קוסונוגי, מרדכי אבניאל, ועוד ועוד. ראו: אלמגור, "עץ הזית, אחי הנידח", עמ' 152, הערה 8 לעיל.

הדיון הנוכחי יוגבל אך ורק להופעותיו של עץ הזית בספרות העברית והישראלית.

9 באוסף היצירות המשמש בסיס למאמר זה אותרו אך ורק יצירות ספורות המוקדשות לעץ הזית (או העוסקות בו בהרחבה), שבהן הוא אינו מופיע כנושא משמעותי פוליטית-לאומית. כזה הוא, לדוגמה, השיר "לילה עם זית", מאת זרובבל גלעד (תש"ך), הכולל התבוננות בעץ הזית מלילה ועד אור הבקר. העץ מואנש ברמז: "רק גופי לטל מקשיב, היורד על עפעפיה" ומתואר כמשחקי האורצל הליליים. הדובר המתבונן מזהה בו כפל-רגשות: שמחה וקלילות ("חיוך של כסף, תמים", "צחקות-אורה הצמרת תטף") לצד תוגה וכובד ("כתב-יגונים חרות/ על שרש וגנע/ הגות כברה ומרירות") – ומאפיין את עץ הזית באמצעות אחדות-ניגודים זו. ראו: זרובבל גלעד, "לילה עם הזית", עפר נוהר, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תש"ך, עמ' 99–100.

בשיר "זית" מאת רנה לי מואנש עץ הזית לאיש זקן: "פושט יד מגידת, מתפתלת/ אל הסהר/ ללקט/ נגהות כוכבים"; "רחב ושבע ימים"; "ובהק השיכה/ בעלות בלוריתו"; "כל כך זקן / אך רב-אונים עורגנו". השיר חותר אל משפט הסיום: "ועל חזהו החשוף/ חרות עדין/ שם הנצרה", המשלים את דימויו של העץ לאדם שבע ימים, אשר נוצר את זיכרון אהבת הנעורים שלו. ראו: רנה לי, "זית", שנות צהרים, תל אביב: רשפים, 1980, עמ' 131.

שיר אחר שאינו נוגע במאבקים לאומיים הוא "אני עדיין מחכה לראות", מאת הרצל חקק. הזית בשיר מייצג את דמות סבו של הדובר, העולה בזיכרון: "כמו היו לעיני עלים מכסיפים, ענני זית/ על הסף נאנחו הרוחות. [...] הוא/ לבש גלימה של בד עבה. / שרווליו הרחבים הסתירו את עיניו/ הפחלות/ [...] ידעתי שזה הוא. / סבא שלי". הזיכרון העולה במראה-דמוי-החלום שבמרכז השיר, נקשר בלחישת הסב, המצטט את הפסוק הידוע מספר ירמיהו (יא 16): "זית רענן יפה פרי תאר", ובדבריו המלווים את הפסוק: "עצים זקנים ופרים רענן וצונן" – דברים שניתן להחיל עליו עצמו. גם הסתלקותו של הסב נקשרת לעץ הזית: "סבא שלי עלה בענני זֶהב. אני ראיתי. / גזע הזית רעד מולו ברוח, מכה ברק/ ואני ראיתי שמן נשפך לפדים/ שמן ירקרק". הפסוק המצוטט מספר ירמיהו, שיש בו כדי לפאר את הזית כייצוגו של הסב, מוצב בשיר כנגד ציטטה אחרת מדברי הסב: "אין חורנו, ילדי, אין חורנו לארץ/ כמו אל גלות נכר, כמו דור המדבר". באמצעות שני המשפטים המצוטטים מפי הסב מותווה בשיר ציר המתח שבין תקוות הגאולה של עולים בני ארצות המזרח ובין אכזבת מפגשם עם הארץ. זהו שיר התובע את עלבוננו של הסב מתוך הכרת הכאב שבחיינו, אך הוא נשאר בתחום האישי ואינו הופך לשיר מחאה חברתי. ראו: הרצל חקק, "אני עדיין מחכה לראות", תעודה נשכחת, ירושלים: הוצאת שלהב"ת, 1987, עמ' 75.

בשיר "בחצר הבית הישן" מאת חלי אברהם-איתן עץ הזית הזקן משמש נקודת מוצא לזיכרונות ילדות של הדוברת: "אני למעלה בין בדים/ עמוסי פרי/ יונקת אגודל ימיני", ולנוכח ציוויו של הסב בהושיטו את מטהו: "אחזי בו ורדיו!", היא דווקא "מטפסת אל הצמרת/ לכל פריע/ את הנאת האצבע/ הנמצצת". ראו: חלי אברהם-איתן, "בחצר הבית הישן", נופי הבית, ירושלים: כרמל, 2003, עמ' 30.

ילדה ועץ זית מופיעים גם בשיר נוסף של אברהם-איתן, "עץ זית, בית ואשה בסבך הזמן". בשונה מהשיר הקודם, שבו הילדה וחויית הילדות השמורה בזיכרונה ניצבות במרכז, כאן העץ עצמו

הוא מוקד השיר, ואילו זיכרון הילדות הנכרך בו ("ילדה בחלליו בימי מסיק/ מגרשת חשך") נדחק אל שוליו והופך לרכיב אחד מרכיבי התמונה השלמה. את ייחודו של העץ המסוים המתואר בשיר, המבדילו מעצי זית אחרים, תולה הדוברת בגופו החלול ש"נחרך/ בפגיעת טיל ושידה/ ולא הכרע/ עלים חדשים הנצו בשחר/ עפאיו/ נוצרים אחרית קשחרית/ תולדותיו". תיאור זה גם מאפשר את הסמלת העץ ואת יצירת האנלוגיה בינו ובין חיי האדם, אנלוגיה החותמת את השיר: "קמטי הנפש בעור/ כשרשיו נתעפר/ ונתמיר אל שמים/ אל סכך האור".

גם בשיר זה – ובעיקר בתיאור התחדשותו של העץ – טמון פוטנציאל העשוי להוליך לפרשנות בעלת השתמעויות פוליטית-לאומית, מה גם שמופיעים בו לא מעט אזכורים הנקשרים לטקסטים יהודיים קדומים ("שרשיו בשמים"; "נושא פתית למעט מקדש"; "ואור גנוז בשבעת בדיו"; "ונתמיר אל שמים/ אל סכך האור") ושמצבים אותו כעץ "יהודי". פוטנציאל זה מקיים מתח מתמיד עם הזיכרון האישי והפרטי מבלי להכריע זיכרון זה. ראו: חלי אברהם-איתן, "עץ זית, בית ואשה בסבך הזמן", מחזור אור, שיר ואישה, ירושלים: שבילים, 2009, עמ' 81.

בשירים "כרמי זיתים" ו"אחרי המסיק" מתבוננת סבינה מסג בעץ הזית כפריט-טבע קרוב ואף מואנש ומונפש. בשיר "עץ זית בחלון – [ללא כותרת] מובלעים רמזים דקים לאפשרויות קריאה נוספות: "עלים-דגלים מתפדרים// חג/ או איתות?/ או ים שקט, סוער, או/ אין מציל?". אולם רמזים אלה אינם מבשילים לכלל אמירה "אידאולוגית" או פוליטית. ראו: סבינה מסג, "עץ זית בחלון – [ללא כותרת]. קליל, רעננה: אבן חשן, 2003, עמ' 15; "כרמי זיתים", שם, עמ' 106; "אחרי המסיק", שם, עמ' 107.

- 10 ראו, למשל, את מאמרו של נאסר אבו פאראח: Nasser Abufarha, "Land of Symbols: Cactus, Poppies, Orange and Olive Trees in Palestine", *Identities*, 15, 3 (May 2008), pp. 343-368 העוסק – כפי שכותרתו מעידה – בייצוגי צמחייה שהמחבר מזהה כסמלים לאומיים פלסטיניים. בדבריו על הזית הוא מדגיש, בין היתר, את היותו סמל לאחיזה הפלסטינית באדמה.
- 11 Peggy Rosenthal, "How on Earth does an Olive Branch Mean Peace?", *Peace and Change*. 19 (April 1994), pp. 165-179.
- 12 שאול טשרניחובסקי, "הי, ארצי! מולדתי!", שירים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשי"ט, עמ' 504 [ההדגשה שלי, ח"ש].
- 13 ראו מאמרו של דן מירון, "בשולי שיר נוף ארץ-ישראלי", שאול טשרניחובסקי – מבחר מאמרים על יצירתו, יוסף האפרתי (עורך), תל אביב: עם עובד, 1976, עמ' 183-194, המוקדש לשירו האמור של טשרניחובסקי.
- 14 שאול טשרניחובסקי, "רוצה את לשמוע...", שירים, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשי"ט, עמ' 587-584.
- 15 טשרניחובסקי, "ארץ – שמים מכסים לה", שם, עמ' 646-648.
- 16 יהודה קרני, "ארבעתם", יהודה קרני: שירים, כרך שלישי, דן מירון (עורך), ירושלים: מוסד ביאליק, 1992, עמ' 25.
- 17 קרני, "אל חלוצים", שם, כרך שני, עמ' 173-174.
- 18 הולדתו של אתוס זה אינה בשנות העשרים, אלא מוקדם יותר. סופרי העלייה השנייה (כגון שלמה צמח, יוסף לואידור ואחרים) הם שהעלו אותו על נס ביצירותיהם.
- 19 אם אכן מובלע כאן צירוף הלשון "פרדסי זיתים", מדובר בצירוף נדיר. הצירוף המקובל בספרות לדרורית היא "כרמי זיתים". מכאן האפקט המיוחד של סמיכות הרברים בהופעתם בשיר.
- 20 קרני, "אל חלוצים", הערה 17 לעיל, עמ' 173.

- 21 קרני ביטא את הערצתו לטשרניחובסקי גם בכך שהקדיש שירים, הן לרגל פרסום כתביו המכונים ("עם צאת ספרי טשרניחובסקי", יהודה קרני: שירים, כרך שני, ירושלים: מוסד ביאליק, 1992, עמ' 114), הן ליום השלושים למותו (קרני, "שואל טשרניחובסקי", שם, כרך שלישי, דן מירון (עורך), עמ' 88-90) והן במלאת שנתיים וארבע שנים למותו (קרני, "זכרון לשואל", שם, כרך שלישי, עמ' 161; וכן קרני, "אגרת לשואל", שם, עמ' 162). את "אגרת לשואל" חותם קרני במילים מפורשות המעידות על יחסו למשורר הבכיר: "וְשָׂא נָא גַם בְּרַפְתָּ / מְעִרְצֶךָ עֲתָה כְּאֵז – יְהוּדָה קֶרְנִי".
- 22 יוסף סערני, "פֶּן ופניו – דיוקן וסביבתו", סימון קריאה 2 (מאי 1973), עמ' 295-308.
- 23 "חבר'ה טראסק" הייתה קבוצה של פועלים וצעירים בוהמיים, שפעלה בתל אביב בשנות העשרה והעשרים של המאה ה-20. הם שמו להם למטרה לשמח את תושבי תל אביב ויזמו פעילויות שונות ולעתים קיצוניות ופרועות.
- 24 סערני, הערה 22 לעיל, עמ' 302.
- 25 בהקשר זה כותב דן אלמגור: "רבים מן המשוררים העבריים בני זמננו – וביניהם כמה חובבי-טבע מושבעים – כתבו שירים על עץ עתיק, ארץ-ישראלי כל כך, שסימל בעיניהם את נוף הארץ ורוחה" (ראו, "עץ-הזית, אחי הנדח" – על עץ-הזית ושורשיו בשירה, בפזמון, בסיפורת, בכמה ובעתונות", עלישיח 9 [קיץ תשנ"ז/1997], עמ' 142). אלמגור אינו מציין עם זאת האם "המשוררים העבריים בני זמננו" הם ילידי הגולה שעלו לארץ ישראל ונתקלו לראשונה בעץ הזית כפריט ייצוגי של הנוף, או שהם גם משוררים עבריים ילידי הארץ, שעץ הזית היה חלק בלתי נפרד מנופי ילדותם.
- 26 נתן אלתרמן, "עץ הזית", כוכבים בחוץ, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, הוצאת "מחברות לספרות", "דבר", (1938/תשכ"א), עמ' 101-102.
- 27 השיר נדון אצל זיוה שמיר כדוגמה לשיר אקסטימי במסגרת דיוניה בפואטיקה המודרניסטית של אלתרמן (בפרק על אמנות הקלמבור). ראו: זיוה שמיר, עוד חוזר הניגון – שירת אלתרמן בראי המודרניזם, תל אביב: פפירוס, בית הוצאה באוניברסיטת תל אביב, 1989, עמ' 243-249.
- 28 אלתרמן, "עץ הזית", הערה 26 לעיל, עמ' 101-102 [ההדגשות שלי, ח"ש].
- 29 עוד על תמונה זו ראו זיוה שמיר, הערה 27 לעיל, עמ' 248-249.
- מעניין בהקשר זה הוא השיר מאת צביה כצנלסון, "העץ שבקע את הסלע" (ראו: כצנלסון, ביום גנוב מזיל, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1964, עמ' 64-66). השיר אינו נוקב מפורשות בשמו של עץ הזית, אך התיאור מזכיר מאוד עד לפרטיו הקטנים את המאבק בין העץ לכוחות הטבע בשירו של אלתרמן, "עץ הזית", כדוגמאות הבאות: "פְּמָה שְׁנִים, פְּמָה שְׁנִים, / נָקַר הַשָּׂרֵשׁ אֶת הָהָר? / וְאֵיךְ פָּלְחוּ מִחֲצוֹ חֲצִי / לְבַת הָאֲבָנִים?"; "עֲתָה מוֹלֵךְ הָעֵץ / עַל בְּמַתִּי הָהָר הַמְּבֹתֵר / וצִפְרָנִי – בְּגוֹ צוּרִים"; "וּפִצֵּעַ הָהָרִים / שׁוֹתֵת לְעֵין חֲמָה. / וּמִלְתְּעוֹת הַשָּׂרֵשִׁים / בְּבֶשֶׂר הָאֲדָמָה."; "וְשִׁמְשׁ קִיץ מְשִׁיפָה חֲצִים / וְאֲשַׁפְתָּה רִשְׁפֵי חֲמוֹת. / וְחֵץ שְׁפוּד יֵרֵט, / וּבְמִכּוֹת אִשׁוֹ / הִכָּה בְּשָׂרֵשִׁים". ניתן לראות בשיר זה מעין וריאציה, שבה נוכחים יסודות רבים של השיר האלתרמני, אך לא הריתמוס האלתרמני המיוחד ואף לא הרטוריקה האלתרמנית. גם המסרים האידיאולוגיים, המובלעים בשירו של אלתרמן והאופייניים לתקופת כתיבת השיר, אינם "עוברים" אל השיר של כצנלסון.
- 30 יונתן רטוש, "מנגד לארץ", אלף (ינואר 1950) עמ' ז"ח. המאמר נכלל בספרו ספרות יהודית בלשון העברית, תל אביב: הדר, 1982, עמ' 75-82. מאמרו של יונתן רטוש דן בשירו של אלתרמן "מריבת קיץ", המתפלמס עם תפישותיה של תנועת ה"כנענים" ("העברים הצעירים") שרטוש

- נמנה עם חבריה. בין היתר כתב שם רטוש: "אלתרמן איננו בן הארץ. הוא הובא הנה בנעוריו, בגיל ההתבגרות. בעיית ההתערות בארץ, כלשון פשוטה יותר בעיית ההתכוללות בה, וכפרט בגיל הזה, היא בעיית אישית מאוד, ובמידה שהאישיות של הבא מפותחת יותר, מעוצבת, מגובשת, כן יקשה עליה הדבר. כמו המשוררים בני הדור הקודם גדל גם אלתרמן בנוף אחר, ונוף הארץ נשאר בעיקרו של דבר זר לשירת היחיד שלו" (רטוש, שם, עמ' 81).
- להרחבה בעניין הפולמוס רטוש-אלתרמן ראו זיוה שמיר, "מריבת קיץ" תחילת המרד בסמכותו של אלתרמן", להתחיל מאלף, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 167-178.
- 31 בעניין אי-העמדת פני ילד ובהקשרו של השיר "מריבת קיץ" מעיר חנן חבר כי "רטוש התעלם במכוון מכך שבמרכז 'מריבת קיץ' של אלתרמן עומדים במגובש, ובעיקר במוצהר, הזרות, הניגוד וההפכים שאינם מתיישבים. אלתרמן מציג את המפגש עם הנוף הארצישראלי כמפגש של מאבק, של עימות וזרות" (חנן חבר, "מריבת קיץ", פתאום מראה המלחמה: לאומיות ואלימות בשירה העברית בשנות ה-40, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001, עמ' 115).
- 32 נתן אלתרמן, "שירים על רעות הרוח", עיר היונה, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב [תשי"ז], עמ' 172.
- 33 על שירה ילדית (שירת גורי) המנהלת דיאלוג סמוי ופולמוסי עם שירתו הארץ ישראלית של אלתרמן (זו הכלולה בחלקו השלישי של קובץ השירים כוכבים בחוץ), ובתוכה "עץ הזית" ו"מערומי האש", ראו: חיה שחם, "זיקות דיאלוגיות בין שירי חותם לשירת אלתרמן", הדים של ניגון: שירת דור הפלמ"ח וחבורת "לקראת" בזיקתה לשירת אלתרמן, חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה והוצאת הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ' 196-203.
- 34 ההדגשה שלי, ח"ש.
- 35 ראו: אברהם בלכן, הכוכבים שנשארו בחוץ: שירי "כוכבים בחוץ" מאת נ. אלתרמן, תל אביב: פפירוס, תשמ"ב, עמ' 110.
- 36 דן אלמגור מוצא הקבלה מוטיבית לתמונת ההיאחזות (הפיזית) באדמת הארץ, העולה מן התיאור ב"עץ הזית", בשני שירים נוספים של אלתרמן: "אדמת ביריה", (הטור השביעי, כרך א, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ז, עמ' 357-359) ו"הנה תמו יום קרב וערכו" (עיר היונה, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב [תשי"ז], עמ' 184-185). בשלושת השירים מצביע אלמגור על "הקשר בין העץ והאדם [...] לבין האדמה, אדמת המולדת", ומסיק מכך כי תפישה זו של הקשר בין העץ והאדם לבין האדמה "היא שהובילה את אלתרמן אחרי מלחמת ששת-הימים גם אל שורות 'התנועה למען ארץ-ישראל השלמה'" (ראו אלמגור, הערה 8 לעיל, עמ' 141).
- 37 אלכסנדר פן, "עץ הזית", לילות בליג: מבחר שירים, [חמ"ד], תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה, עמ' 72-73.
- 38 הרטוריקה בשיר יוצרת זיקה ברורה אל הפרטים שחשף יוסף סערוני בקשר לנאומיו הנלהבים של משה זמירי, חברו של פן, בזכות עץ הזית ותכונותיו התרומיות, כנזכר למעלה.
- 39 את "פועלי ציון והחוגים המרקסיסטיים" עזב ב-1944, שנת כתיבתו של השיר שבו מדובר. עזיבתו נבעה מהתנגדותו לאיחוד המפלגה עם מפלגת "פועלי-ציון שמאל". פן הצטרף למפלגה הקומוניסטית הישראלית עם קום המדינה והיה עורכו של המוסף הספרותי של בטאון המפלגה, קול העם. הפרטים הנוגעים לחברותו ועזיבתו את "פועלי ציון והחוגים המרקסיסטיים" מבוססים על מכתב למערכת של פרופ' זאב לוי, שהופיע בהארץ, "ספרים" (7.12.2005). בעניין עזיבתו את החוגים המרקסיסטיים ראו גם אצל חגית הלפרין, צבע החיים: חייו ויצירתו של אלכסנדר פן, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומרכז קיפ, אוניברסיטת תל אביב, 2007, עמ' 127.

- 40 עדות מעניינת לכך היא שירו של פן "על גבעות שישך אברק", הירוע גם בשם "אדמה אדמתי". השיר נכתב בשנת 1941, והוא מבטא אהבה למקום הארץ הישראלי והרגשת בית: "פֶּאן צְמֵרוֹת הַזִּיתִים/ מְזֻמְרוֹת זֶה בֵּיתִי/ וְכָל אֶבֶן תִּלְחָשׁ: הַכְּרֵתִיהוּ". חגית הלפרין סבורה כי "הלהט הציוני לא התאים למרכסיסט, ולכן נוח היה לו לבטא תחושות אלו באמצעות דמותו של זייד" (הלפרין, שם, עמ' 126) [השיר הוא מונולוג בפי זייד, המופנה לאדמת המקום שבו נרצח]. מעניין לציין כי את הרגשת הביתיות של הדובר בארץ ישראל משדרות דווקא צמרות הזיתים, המנוכסות בבירור לשיח הציוני שבשיר, כשם שמנוכס לצורך זה עץ הזית שבשירו המאוחר יותר של פן, "עץ הזית", שנדון לעיל.
- 41 רפאל אליעז, "עץ הזית", אהבה במדבר, מרחביה: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1946, עמ' 10-12.
- 42 יזהר, יליד 1916, נמנה עם הבוגרים שבסופרי דור תש"ח, וסיפורו הראשון, "אפרים חוזר לאספסת", התפרסם כבר ב־1938. יצירותיו המוקדמות, שראו אור לפני הקמת המדינה, מסווגות אפוא כסיפורת ארץ ישראלית ולא כסיפורת ישראלית. אף על פי כן מצאתי לנכון לגעת בהן בראש פרק זה, בשל העובדה שיצירתו בכללה היא יסוד מוסד של הספרות הישראלית, ובעיקר – ספרי המונומנטלי ימי צקלג (1958), שמבוסס כולו על חוויות מלחמת העצמאות.
- 43 ס' יזהר, בפאתי נגב, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1978 [עם עובר, 1945], עמ' 115.
- 44 ס' יזהר, החורשה בגבעה, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1979 [מרחביה: ספרית פועלים, 1947].
- 45 יש לציין כי אורנים רווחים בשיריהם של כמה וכמה משוררים עבריים. הם מופיעים, למשל, בשיריהם של אסתר ראב, לאה גולדברג, עזרא זוסמן, זרובבל גלעד. בכל המקרים הם נקשרים בבירור לתחומי התיישבות יהודית.
- 46 יזהר, הערה 44 לעיל, עמ' 20, 21.
- 47 שם, עמ' 33 [ההדגשות שלי, ח"ש].
- 48 שם, עמ' 62 [ההדגשות שלי, ח"ש].
- 49 ס' יזהר, החורשה בגבעה, הערה 44 לעיל, עמ' 67.
- 50 יובהר כי האירועים המתוארים בסיפור מתרחשים בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות. בסיפור מתוארת, בין השאר, הגעתם של החיילים הבריטים למקום ההתנפלות והתערבותם בסכסוך הדמים המקומי שבין יהודים לערבים.
- 51 יזהר, שם, עמ' 163.
- 52 שם, עמ' 166.
- 53 ברשימתו על עץ הזית ("עץ־הזית, אחי הנידח", הערה 8 לעיל, עמ' 139-153) מזכיר דן אלמגור רשימה מאת ס' יזהר בשם "צאו מכרם הזיתים!" שהתפרסמה במוסף הספרות של ידיעות אחרונות ב־7 באוקטובר 1994. רשימה מאוחרת זו מאששת לדעתי את הסברה כי יזהר אינו אדיש כלל כלפי עץ הזית (כך גם עולה מתיאורי העץ לעיל מתוך בפאתי נגב והחורשה בגבעה). מתחזקת אפוא התפישה שהאמביוולנטיות המוקדמת של יזהר בנוגע לעץ הזית מקורה במפגשו עם העץ בשנות המאבק כייצוג של ההווה האתנית הלא־יהודית בארץ ישראל. ברשימתו הנ"ל של יזהר, הציווי לצאת מכרם הזיתים לא התכוון לכאורה להיות בראש ובראשונה אמירה פוליטית, שכן הוא פונה בו אל אמנים ישראלים שְׁתָּלוּ יצירות אמנות על ענפי העצים בתוך כרם זיתים. אך עם זאת, אל תוך תיאור עץ הזית וקורותיו מבליע יזהר משפט בעל השתמעות פוליטית ברורה. וכך הוא כותב (דברי יזהר מצוטטים על ידי אלמגור, "עץ הזית, אחי הנידח", עמ' 147-148):

"כדי שזית יחזיק מעמד וישרוד שש מאות שנה, אולי אלף, צריך היה לעבור את כל תלאות ההיסטוריה והאקלים [...], מקלות המוסקים וגרזיני השוכרים, הכוכשים והנכבשים לדורותיהם, ועד להברחתו של בעל הכרם הערבי האחרון. והנה העץ הזה, כיפתי, חזק וצנוע, יפה בשלמותו, בגזעו המעוקש ובסיקוסיו הסוגרים איפוק וגבורה מחושלת, עומד חזק על האדמה שלו האפורה, [...] כולו מאובק באבק הכביש החדש, בשתיקה סתווית מחכה לגשם". מן הבחינה הרטורית מובלעת האמירה בעלת ההשתמעות הפוליטית בין התיאורים המפורטים של עץ הזית וסביבותיו, כך שאינה מזדקרת מיד ובבוטות לעיני הקוראים.

- 54 שלמה קאלו, "כרם הזיתים", כוכים ביפו, תל אביב: ספרית פועלים, 1954.
- 55 קאלו, שם, עמ' 253.
- 56 שם, עמ' 254.
- 57 שם, עמ' 259.
- 58 שם, עמ' 263.
- 59 בעיצומן של ההכנות לקרב תוהה המספר: "האין כל זה בחינת תיאטרון? בחינת סרט־של־קולנוע? כלום אין אנחנו עצמנו שחקני־מישנה במחזה זה, שחקנים הממלאים תפקידים של מה־בכך?", ובהמשך הוא מתייחס באותו הקשר גם אל עצי הזית, המתפקדים כ"רקע" לחיזיון העומד להתרחש: "האין אותו גוון ירקרק של אילנות־הזית תפאורה מוצלחת על הבמה, אשר עליה עתידה להתחולל המערכה?" קאלו, שם, עמ' 270.
- 60 קאלו, שם, עמ' 278.
- 61 שלמה טנאי, "אחוה", ארץ החיים, תל אביב: מצפן, 1954, עמ' 111.
- 62 יצחק שלז, "זית", קולות אנוש חמים, ירושלים: הוצאת קרית ספר, 1954, עמ' 78.
- 63 חיה ורד, "עץ זית", "זיתים על גבעות", שירים על חרב ומיתר, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1954, עמ' 9, 10.
- 64 למילה "תמרורים" – על פי מילון אבן־שושן – שני פירושים. האחד: מרידות, צער, יגון, ומכאן למשל "בכי תמרורים" (ירמיהו לא 14); הפירוש השני: עמור־ציון בדרך. להבנת המשפט "מתפרעים [...] במדרונות כתמרורים" בשיר "זיתים על גבעות" ניתן להפעיל את שני הפירושים הללו.
- 65 ורד, "כפר נטוש", הערה 63 לעיל, עמ' 11.
- 66 לאה גולדברג, "משירי ציון": א. "לילה", שנתון דבר, תל אביב תשט"ז, עמ' 83; גולדברג, שירים, כרך ב', מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1973, עמ' 219.
- 67 העצים ש"עמדו בניסיון השרב ובאו בסוד הסער" יכולים להתפרש כאנלוגיה של בני אדם העומדים בניסיונות קשים. "השיבה הטובה", שהיא מושג הלכות מן התחום האנושי, מוסקת דווקא מן ההתבוננות בעצים, ולבסוף – העצים המואנשים אומרים "דברים נכונים ופשוטים".
- 68 לאה גולדברג, "Illuminations" (שיר ב), על המשמר גיליון 4002 (אלול תשט"ז/ספטמבר 1956), שירים, כרך ב', מרחביה ותל אביב: ספרית פועלים, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1973, עמ' 281.
- 69 אבנים רותחות הוא שם ספרו של הזז המכנס עשרה מסיפורי הקצרים (תל אביב: עם עובד, 1965). "דחמים" הוא כותרת אחד מסיפורי הקצרים של הזז (מופיע גם כ"דחמים הסבל"), וראו חיים הזז, ריחיים שבורים, תל אביב: עם עובד, תש"ב, עמ' 215–222.
- 70 זרובבל גלעד חוזר אל עץ הזית בשני שירים נוספים בספרו ענף נוהר, תל אביב: הוצאת הקיבוץ

המאוחד, תש"ך. האחד, "לילה עם הזית" (עמ' 99-100), הוזכר לעיל בהערה 9. השני הוא השיר "זיתים בגליל" (עמ' 130-131), ובו רמזים לחוויית המלחמה של הדובר, הכרוכה בזיכרון עצי הזית, שחרוות המפגש אתם נפגמת על ידי "ריח גללים ופיח" (מטונימיות לתיאור יישוב ערבי). גם בשיר זה, כמו בשירו "לילה עם הזית", מזהה הדובר את צד העצב שבעצי הזית, "תני-סורים בקלפות העצים", תוצאתה של "פתלתלת-מכאוב הרוחת", וזאת לצד "אותה בת-צחוק ילדותית וזקנה" של צמרת העץ. אולם את עיקר המסר בשיר נושא הבית האחרון, המתבונן ב"שרשי-העצים הצפודים" ומגלה, "בין אבן ועשב פורח", "גרגרים צמודים/ של דם ועפר וירח". בדרך מובלעת ועל ידי דחיית המילה "דם" אל שורתו האחרונה של השיר, הופך הדובר את עצי הזית מפריטי נוף ניטראליים לעדים אילמים להתרחשות שיש בה שפיות דם, ואשר על פי הרמזים הפזורים בשיר ניתן לשייכה לסכסוך הלאומי בין יהודים לערבים.

- 71 בנימין תמוז, "מעשה בעץ זית", סיפורים, ירושלים: כתר, 1987, עמ' 113-116.
- 72 זלדה, "מקום של אש", אל תרחק, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1974, עמ' 40-41.
- 73 וראו לעיל את שירו של קרני, "אל החלוצים" (בחלק "עקל ואלים": עץ הזית בשירת שנות העשרים והשלושים" במאמר זה).
- 74 משה דור, "זיתים", וכבר בהתחלה, תל אביב: עם עובד, 1984, עמ' 57.
- 75 אורלי קסטל-בלום, "מוות בחורשת זיתים", סביבה עיונית, תל אביב: זמורה ביתן, 1989, עמ' 17-19.
- 76 נושא זה חוזר ועולה גם בשירים נוספים. ראו להלן את שיריהם של אבנר טריינין ושל גלית חזן-רוקם.
- 77 בסיום רשימתו על עץ הזית (1997) מביא דן אלמגור שיר שחיבר, לפי עדותו, בהשראת שירו של אלתרמן על עץ הזית. אלמגור מציין כי השיר ("סלח לי, עץ") הולחן לראשונה בתשמ"ו ופעם נוספת בתשנ"א. לפי עדותו, השיר "הושר על במה, ואף בתוכנית טלוויזיה חגיגית בתקופת האינתיפדה" (דן אלמגור, "עץ-הזית, אחי הנידח" – על עץ-הזית ושורשיו בשירה, בפזמון, בסיפורת, בכמה ובעתונות, עלישיח 39 (קיץ תשנ"ז/1997), עמ' 150). השיר מופנה, לדברי המחבר, "אל אותו עץ זית עתיק, ששרשיו פילחו את אדמת הטרשים עוד לפני בואו של המהגר המקראי אברם מאור כשרים לארץ" (אלמגור, "עץ הזית", עמ' 150). אף שיר זה יוצר אפוא זיקה – אם גם בדיעבד – אל מוקד הסכסוך הטריטוריאלי בין שני העמים, שקיבל ביטוי אלים בשלהי שנות השמונים. דברי ההקדמה לשיר ממקמים אותו בהקשר פוליטי-אידיאולוגי מובהק, הכולל קביעת עמדה בשאלת הבעלות על הארץ, אף כי בעקיפין – מובלעת ומיתממת כביכול. להלן בית אחד מבתי השיר: "סלח לי, עץ./ראית עם עקשן, מוזר/ אשר נתלש ונעקר – / אבל אליך שוב חזר/ אחרי שנים./אבל בזמן שנעדר/ ושנדר במרחקים – / מי כאן חרש? מי כאן עדר?/ ומי זרע, ומי שתל/ את העצים, שהעמיק/ שורשים" (אלמגור, "עץ הזית", עמ' 151) והשיר אינו מנוקד במקור.
- 78 אשר רייך, "תחת עץ הזית", פני הארץ, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1999, עמ' 29.
- 79 מעניין לציין כי כותרת זוה (באנגלית) מכתירה אסופה בין-תחומית של מאמרים הנוגעים לחשיבה מחודשת על פוליטיקה ותרבות באגן הים התיכון. מדובר בספר *Under the Olive Tree* (Aini Linjakumpu & Kirsi Virtanen [eds], *Under the Olive Tree: reconsidering Mediterranean politics and culture*, Tampere: Tampere Research Institute, 1997) הספר אינו מתמקד דווקא בסכסוך הישראלי-פלסטיני, אלא מפנה את המבט אל היבטים מגוונים הנוגעים בחייהם של עמים באגן הים התיכון.

- עץ הזית בשני המקרים (בשיר "תחת עץ הזית" ובכותרת הספר *Under the Olive Tree*) הוא אמבלמה שתכליתה, במקרה זה, להצביע דרך עצם סמלי על המשותף, על אף המפריד, בין עמי האזור. ובלשון עורכות הספר: "האחדות הגיאוגרפית חייבה ותחייב את כל אזור הים התיכון להביא בחשבון את אפשרויותיה ועושרה של האחדות – המגיעה לשיאה בסמל עץ הזית" (Linjakumpu & Virtanen, *Under the Olive Tree*, p. 22).
- 80 ההרגשות שלי, ח"ש.
- 81 ההרגשות שלי, ח"ש.
- 82 דבורה כץ, "ממזרח לעץ הזית", ממזרח לעץ הזית, תל אביב: ספרי עיתון 77, 2005, עמ' 8-9.
- 83 שם, עמ' 8.
- 84 על גלגוליו של ענף הזית כסמל שלום ראו מאמרה של פגי רוזנטל: Peggy Rosenthal, "How on Earth does an Olive Branch Mean Peace?", *Peace and Change* 19 (April 1994), pp. 165-179.
- 85 אסתר זילבר ויתקון, "התעקשות", קיץ 99, ירושלים ותל אביב: ספרי בצרון, 2000, עמ' 11-12; זילבר ויתקון, "התעקשות – עצי הזית", חוצה שומרון – מיומנה של מתנחלת תשמ"רתשס"ו, [חמ"ד]: דורות, 2006, עמ' 66.
- 86 זילבר ויתקון, "התעקשות", שם, עמ' 12.
- 87 אסתר זילבר ויתקון, "גבעות", חוצה שומרון – מיומנה של מתנחלת תשמ"רתשס"ו, [חמ"ד]: דורות, 2006, עמ' 27.
- 88 בלשון ימי הביניים.
- 89 אבנר טריינין, "הזית", רואה זיתים, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, קרן יהושע רבינוביץ' לאמנויות, 2003, עמ' 45-54.
- 90 טריינין, "הזית" (שיר 3), עמ' 47.
- 91 טריינין, "הזית" (שיר 5), עמ' 49. השיר מזכיר בתחבירו ובמשלב הלקסיקלי שלו שירים של אבות ישורון, המבליטים עוולות מוסריות כלפי הערבים, על פי תפישתו, כגון "פסח על כוכים" ו"רוח בארבה". ראו: אבות ישורון, כל שיריו, כרך א', תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד / סימן קריאה, 1995, עמ' 81-93.
- 92 השיר נמסר לי על ידי המחברת. לדבריה, הוא נקרא בעל-פה באירועים פוליטיים אחדים, ופורסם בכתב עת אלקטרוני לספרות באוניברסיטה של מדינת ניו-יורק באולבני. כתובת האתר: http://www.albany.edu/offcourse/issue47/galit_hasan_rokem.html
- 93 מדובר במקרים שבהם מתנחלים מסקו עצי זית שבבעלות כפריים פלסטינים ולקחו לעצמם את היבול.
- 94 השיר אינו מנוקד במקורו.
- 95 "פרי אדמתך וכל יגיעך יאכל עם אשר לא ידעת" (דברים כח 33); "זיתים יהיו לך בכל גבולך ושמן לא תסוך כי ישל זיתך" (דברים כח 40).
- 96 אגי משעול, "עץ הזית 2002", מבחר וחדשים, ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003, עמ' 285.
- 97 משעול, שם, עמ' 285.
- 98 תמיר גרינברג, חברון, תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2007.